

מעשי ידי להתפאר: בגדרי מצות יישוב העולם

"... לעולם יירשו ארץ נצר מטעו מעשה ידי להתפאר." (ישעיהו ס, כ"א)

"ראה את מעשה האלהים, כי מי יוכל לתקן את אשר עותו."
בשעה שברא הקדוש ברוך הוא את האדם הראשון,
נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן ואמר לו:
'ראה מעשיי, כמה נאים ומשובחין הן.
וכל מה שבראתי, בשבילך בראתי.
תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי,
שאם קלקלת, אין מי שיתקן אחריך'.
(קהלת רבה ז:י"ג אודות קהלת ז:י"ג)

שאלה: בעולם שנמצא בפני האתגרים הדחופים של שינוי האקלים והידרדרות סביבתית, איך אמור יהודי לחיות? מה מלמדת ההלכה ומה דרישותיה בעניין הקיימות?²

תשובה: יישוב העולם

המשימה הראשונה שניתנה לאנושות לאחר הבריאה מתוארת בדרכים שונות בשני סיפורי בריאה נבדלים. אלהים בורא את אדם וחווה וב-בראשית א:כ"ח הוא מצוה:

"... פרו ורבו ומלאו את הארץ וכבשוה ורדו בדגת הים ובעוף השמים ובכל חיה הרומשת על הארץ."

פיסקה זו ב-שולחן ערוך עוסקת בסוגיית שמושי הקרקע ומתייגת אותה כעניין של "יישוב הארץ", למרות שהכוונה¹ היא למושג 'יישוב העולם', כי תוקפה בכל מקום, ולא רק בישראל. על-אף הפירוט, פיסקה זו רומזת לסוגיות הרחבות יותר באליהן נתייחס בהמשך.

כיום, טווח ההתעסקות בסביבה עצום--החל מסילוק פסולת תרופתי ועד כריית ראשי הרים, מצבעים שמכילים עופרת² ועד דשנים חקלאיים, וממטמנות עד ניהול מי-נגר. אין אף תשובה אחת שעונה על כל קשת הסוגיות האלו. רבים מהסוגיות הקשורות לזיהום והידרדרות סביבתית שייכים לתחומי הנזיקין ולהלכות [זכויות] שכנים. אולם, תשובה זו מתמקדת ב-'קיימות', שאנו נפרש כהתנהגות אנושית שמנהלת את משאבי תבל בהתאם לכושר הנשיאה של המערכות הסביבתיות התומכות בכדור-הארץ בצורה בריאה וצודקת, לנו ולדורות העתיד. ליתר דיוק, 'קיימות' מושגת על ידי הימנעות מ- או הגבלה חמורה של צריכת משאבים מתכלים; הפקת וניצול משאבים מתחדשים בדרך ובמשך זמן שמאפשרים התחדשותם/החזרתם הטבעית; הפחתה ככל שניתן עד כדי ביטול היווצרות פסולת ביישומה של כלכלה מעגלית; החזרת/מחזור הפסולת והשפכים שנוצרים לסביבה בצורה ובקצב של קליטה בטיחותית; הגבלת פליטות גזי חממה על-מנת לשמר ולהאריך את תקופת האקלים של עידן ההולוקן (10,000 השנים האחרונות בהן תרבות אנושית פרוחה).

חכמינו תארו את זה כ- 'יישובו של עולם', התגוררות (או במובן יותר רחב, ייסוד) בעולם המתורבת—מושג מבוסס על פסוק ב-*ישעיהו*:

"ד' בורא השמים הוא האלהים, יצר הארץ ועֶשָׂה. הוא כוננה, לא תהו בראה, לשבת יצרה..."
(*ישעיהו* מ"ה:י"ח)³

בגרסה השנייה של הבריאה, המשימה העיקרית מתוארת ב-*בראשית* ב:ט"ו:

"ויקח ד' אלהים את האדם וינחהו בגן-עדן לעבדה ולשמרה."

ושבו באותה נימה, פוריות האדמה מתוארת כ- 'יישובו של עולם' במדרש *בראשית רבה* י"ג:א אודות *בראשית*, פרק ב, בפסוקים ה ו-ט:

"כל שיח השדה טרם יהיה בארץ... -- הכא את אמר "וכל שיח השדה", ולהלן את אמר "ויצמח ד' אלהים מן האדמה... -- א"ר חנינא: להלן לגן עדן וכאן ליישובו של עולם..."⁴

בשני הסיפורים האלה, בצורות שונות, המשימה הראשונה של האנושות היא לייסד עולם שיהיה מקום מסביר פנים לבני אדם. השאלה היא: איך? בסיפור *בראשית* הראשון (א), כדור-הארץ מלא שפע חיים מתחדשים לרשותנו.⁵ בסיפור *בראשית* השני (ב), כדור-הארץ הינו שותף שמגיב ומושפע מאד ממגע אנוש. קבלנו מטלה לטפל בה ("לעבדה ולשמרה"⁶),

כך, במשנה גיטין ד:ה (= משנה עדויות א:י"ג): לא נברא העולם אלא לפריה ורביה שנאמר: לא תהו בראה לשבת יצרה; ראו גם רש"י ב-יבמות 62א, שמסביר: "לשבת - להיות עסוקים ביישובו של עולם." במסכת ברכות ב-תלמוד הירושלמי ט:ב (= *ירושלמי*, תענית א:ג), ר' לוי מדגיש אותה נקודה על בסיס ציטוט מאותו פרק ב-*ישעיהו* מ"ה:ח להלן: אמר ר' לוי "...ויפרו ישע" - זו פריה ורביה כי "...אני ד' בראתי" - לכך בראתיה לתיקונו וליישובו של עולם. נוסף על כך, המושג 'יישובו של עולם' מכיל לא רק הולדה אלא גם עבודה תועלתית והשאפה לתיקון עולם. על כך, מבוססת פסילת עדים ללא עבודה תועלתית, שמאופיינת בתור 'יישובו של עולם' (סנהדרין 24ב). כדי גם לשקול את פסיקתא *זוטריתא* (הידועה גם כמדרש *לקח טוב*) י:ט"ז, בעקבות קהלת א:ט"ז: "אי לך ארץ שמלכך נער -- אינם מתעסקים ביישובו של עולם..."

כאן, המדרש אינו ברור ומצריך פרשנות. כפי שנאמר, בסיפור *בראשית* א, ביום השלישי, ד' נטע צמחים שיגדלו בזמן בריאת האנושות ותחילת מחזור הגשמים. אך בפסוק ט, ד' שוב שותל. הכיצד? תשובתו של ר' חנינא היא פסוק ט, המדבר רק בהקשר של הנטיעות בגן עדן--אך כלל הצמחים שצוינו בפסוק ה, אלה הגדלים שנשתלו כבר בפרק א, בשאר המקומות, יועדו לתפקוד הנכון של העולם ('יישובו של עולם').

אך, לא נאמר לנו לגשת לעולם בזלזול והפקרות, כאמור להלן, אך גם לא ניתנה לנו אחריות מפורשת לנהוג⁵ לטובתה ואף הכרת שלמותה גם אינה תלויה בנו.

בדיונו אודות פסוק זה, גרמי בנשטיין שואל בחריפות: "ממה בדיוק אנו אמורים להגן ולשמר את גן עדן?" ולבסוף, הוא⁶ מסיק "שהאיום העיקרי על גן עדן, ובהרחבה, על העולם, הינו בדיוק הצד השני של הצמד--העיבוד, עבודת אנוש." ובכן, כהגדרה מודרנית למושג 'לעבדה ולשמרה', הוא מציע 'פיתוח בר-קיימא' בסיפרו:

Jeremy Benstein, *The Way into Judaism and the Environment*. Woodstock, VT: Jewish Lights, 2006, pp. 48-49.

*התרגום לעברית של ציטוטים מספרות באנגלית נעשו בידי מתרגמת עבודה זו, לאה קצנל בבאר-שבע (אחות המחבר).

כך שגם היא תטפל בנו. הפסוק ההוא (בראשית ב:ט"ו) הדין בהשגחה על כל אשר ד' נטע, עליו המדרש הנ"ל מ-קהלת רבה מעיר הערות.

זה, בנוסף להכרה ש-"...לד' הארץ ומלואה..." (תהילים כ"ד:א) וש-"ד' בחכמה יסד ארץ..." (משלי ג:י"ט), מהווים בסיס מספיק לאיכפתיות יהודית להגנת תבל ותחזוקתה. הצהרה זו משקפת יותר מתיאולוגיה בלבד.⁷

הגנת תבל מוצגת כערך-על בסיסי, מקיף וחיוני בתכלית האנושות, למען רווחת תבל ולרווחת האנושות וכל היצורים שתלויים בה.⁸ בסך הכול, הוראות אלו, ורבים אחרים, יוצרים "a land ethic" - 'עיקרון מוסרי לגבי הארץ'⁹ שאמור להנחות דרכינו בהתעסקותנו בתבל.¹⁰

אולם, הידרדרות הטבע בגלל התנהגות אנושית אינה זרה לתורה. כבר מתחילת התורה עלתה האפשרות שהפקותם של בני האדם יובילו את ד' להרוס את העולם, כדוגמת סיפור נוח והמבול. אף-על-פי שהברית בין ד' ונוח סיפקה הבטחה שהשמדה המונית לא תקרה בשנית בידי ד', עדיין התנהגותנו הכושלת היוותה מצת (בלעז: 'טריגר') לגרימת חולי, הפרת איזון ואי-תפקוד מסוכן בעולם — אם בגלל יהירות (כגון, פרעה והמכות ב-שמות), התנהגות מינית סוטה (ויקרא פרק י"ח), או עבודת אלילים (דברים פרק י"א). מה שלא דמיינו הקדמוניים, שבאמת לא יכלו לדמיין, הוא שכוחות כה הרסניות תשפענה לא רק על אזורים גיאוגרפיים בדידים, אלא על מנגנוני ההפעלה של כל כדור-הארץ, עד כדי שיבוש הזרימה והמחזוריות של הטבע,¹¹ מעבר לכל משך-זמן אנושי שניתן היה לדמיין.

7 בנוגע לחברה שישאל תיכור, התורה מתרגמת אמונה זו להבעות פולחניות וחוקיות. מצוות הביכורים, המעשרות, פיאה, לקט (ויקרא י"ט:ט-י), שיכחה (דברים כ"ד:י"ט), שמיטה (שמות כ"ג:י"א), ויובל (ויקרא כ"ה:י"א-י"ב), כולם מזכירים לנו שהאדמה עצמה, לא רק יבולה, שייכים לשם, ואנו רק המוטבים הזמניים. אפילו כשמעבירים זכויות קרקעות, זאת אינה האדמה שנמכרת, אלא הזכות לעבד אותה ולקצור יבול ממנה—עד ליובל. ככתוב ב-ויקרא כ"ה:ט"ו-ט"ז: "במספר שנים אחר היוזבל תקנה מאת עמי... גי מספר תבואת הוא מלך לך. ובכן, מטרת החוקים האלה היא: "והארץ לא תמכר לצמיתת פי' הארץ פי' גרים ותושבים אתם עמדי." (ויקרא כ"ה:כ"ג) אמנם בפסוקים ההם המילה 'ארץ' מתייחסת רק לארץ ישראל, המסר המוסרי והמעשי של החוקים האלה ניתנים ליישום גם בגולה. כפי שנציין למטה בנספח "סדר היום העתידי", אנו מאמינים שהגיע הזמן להערכה מחודשת של הגבולות הגיאוגרפיות של חוקים אלה.

8 בהערה אודות הפסוק: "השמים שמים לד' והארץ נתן לבני אדם" (תהילים) מתאר אבן עזרא את האדם בתור קט"ו:ט"ז), מנהלו של ד' עלי אדמות (פקיד אהים בארץ). לגבי המילים ב-תהילים קמ"ז:י"ט, "מגיד דבריו ליעקב" ב-שמות רבה כתוב: "אמר רבי אבהו בשם רבי יוסי בר רבי חנינא: משל למלך שהיה לו פרס והיה נוטע בו כל מיני אילן ולא היה נכנס לתוכו אלא הוא שהיה משמרו. כשעמדו בניו על פרקו אמר להם: בני, הפרס הזה אני הייתי משמרו... אתם תהיו משמרין אותו כדרך שהייתי אני משמרו."

9 המהדד מהמקרא, גרף תשומת-לב עממי בעבודתו העצומה של אלדו ליאופולד — "ביטוי זה", Aldo Leopold, *A Sand County Almanac: And Sketches Here and There*. Oxford: Oxford University Press, 1949, p. 201ff.

10 מספר פעילים סביבתיים, במיוחד גרמי בנשטיין, הציעו שנוסיף קבוצה שלישית של מצוות — 'בין אדם לעולם' — לשני הסוגים המוכרים — "בין אדם למקום" (מצוות שבין היחיד לד') ו-'בין אדם לאדם' (מצוות בינאישיות, שבין היחיד לזולת). מצוות שיבליטו, ינחו ויקדשו חלק חיוני זה בקיום בני אנוש.

11 רואים את זה גם בתפילת ה-"נעילה" ביום כיפור, כשברגע האחרון, אנו מבקשים את חמלת ד': "כי לא תחפוץ בהשחתת עולם."

אילו הידרדרות סביבתית כה ענקית – הכוללת הכחדת המוני מינים, שיבושי מחזורים הידרולוגיים, זיהום וחימום האטמוספירה, התפקעות פני כדור-הארץ, וגרימת סיום עידן ההולוקן (כעבור כ-10,000 שנה) – הייתה חלק מהשיח הרבני, אילו יכלו לדמיין שמעשי המין האנושי יהיו כל כך עוצמתיים, עד כדי שיפריעו למערכות הגיאופיזיות¹² ולכל יצור חי – הרי, בטוח שהיו מדברים במושגים שהיו מנחים אותנו בצורה יותר ברורה ביחסינו לתבל.

אך הם לא חזו את אשר אנו יודעים היום. ובכן, עלינו להגיב למצבינו הקיומי.¹³

אחריות האנושות: התובנה עליה מושתתת תשובה זו

נתחיל בפרקים הראשונים של ספר בראשית. הסיפור הקדוש היהודי, כמו רבים מסיפורי אמונה, נפתח עם תיאור הבריאה. בראשית א:א-ב:ג ו-בראשית ב:ד-ג:כ"ד¹⁴ מכשירים את הקרקע לדברים הבאים. על-פי מילות הפתיחה של התורה, נאמר לנו שד', הבורא האחד והיחיד. ד', בכוונה ושיקול דעת עצומים, יצר את כל אשר קיים. מצד אחד, ד' המקור היחיד לכל: אדמה, מים, אויר, חיות, צמחיה, השמש, הירח, השמים וכו'. מצד שני, האנושות היא ייחודית, חלק נבדל מחזון הבריאה שרצה ד'.

אבל סיפורי בראשית א ו-ב מציגים את האנושות ודרכם ל-'יישבו של עולם' בצורות שונות. בראשית א מספר, צעד אחר צעד, איך נברא העולם: בקע אור מהאפלה, הופרדו השמים מהארץ, היבשה מהימים; ואז, כשהתשתיות במקומן, הופיעו הצמחים, מיני חיות, ולבסוף, גבר ואישה. הפזמון החוזר לאורך כל הבריאה, יחד עם התגלות הטוב שבחיים, היה ההמשכיות של החיים שמנציחים את עצמם.

החי, כל בריאה חייה, נוצרה עם היכולת לחידוש-עצמי בסביבה שנוצרה לתמיכתה ולהזנתה. כל דור נוצר עם זרע שמבטיח את היווצרות הדור הבא. בריאה, אם לא סובלת מהטרדה ונשאת לחיות על-פי תוכנית הבורא, חייה ממשיכים מדור לדור, לנצח.

¹² הביאולוג האמריקני, א.א. ווילסון, תיאר את האנושות כ-'כוח גיאופיזית' במאמרו – Edward O. Wilson, "Is Humanity Suicidal?" in his: *In Search of Nature*. Washington, DC: Island Press, 1996, p. 184.

¹³ הרהור באורך ספר אודות שינוי זה ועל הצורך להגיב נמצא בספר של האנס יונאס. בפרק הראשון הוא כותב: "טרם זמננו, פשיטות האנושות לתוך הטבע, בעיניה, היו בעיקר שטחיות וחסרות כוח להפר את איזונו הקבוע... כל זה השתנה בהחלטיות." תודותינו לרב דניאל נוינס שהפנה את תשומת-לבנו לספר זה:

Hans Jonas, *The Imperative of Responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age*. Chicago: University of Chicago Press, 1984, pp. 3 & 6. [Originally published in German in 1979.]

להבא, שני הגרסאות האלה נקראים – בראשית א ובראשית ב.¹⁴

במילים של רמב"ן (מאה ה-13, ספרד): "ד' ברא המינים בעולם... ונתן בהם כח התולדה, שיתקיימו המינים בהם לעד, כל זמן שירצה הוא יתברך בקיום העולם."¹⁵

נקבע מקומו של כל יצור. הוכנו המים והאוויר לקבל את חיות הימים והשמים. היבשה הוכשרה לצמחיה ולחיות, כל מין כראוי בשטחו.

אמנם, במקרה של בני האדם, התיאור מעט שונה. הזירה האנושית לא הייתה כזו מאופקת; היא עברה את גבולות הקרקע, המים והאוויר.

"ויברך אותם אלהים ויאמר להם אלהים: פרו ורבו ומלאו את הארץ¹⁶ וכבשה ורדו בדגת הים ובעוף השמים ובכל חית הרמשת על הארץ." (בראשית א:כ"ח)

ואין זה פלא שכך; הרי, התפשטות זו הייתה חיונית להישרדותנו. היינו בינקותנו: חלשים, מעטים ותמימים. טביעת-רגלינו הייתה קטנה מאד ופגיעותנו גדולה. כך, בבראשית א, התברכה האנושות ביכולת, אף בציווי אלוהי, לחקור, לפרוץ גבולות, להפגין סקרנות, לבצע ניסויים, ולהשתמש בכל מתנות ההשראה שבהן היא ניחנה (בהיותה בריאה בצלם אלהים), בכדי לשגשג בעולם שנתן לה ד'.

כאן, המשמעות אינה שקבלנו גישה בלתי-מרוסנת לעולם. הוגבלו סקרנותנו ותיאבוננו בכך שרק הצמחייה והעצים היו אמורים לספק לנו את תזונתנו. בנוסף, איסור העבודה בשבת

פירוש רמב"ן ל-ויקרא י"ט:ט. ¹⁵

¹⁶ מספר האנשים על פני כדור-הארץ, יחד עם הרגלי הצריכה האישיים והשיתופיים שלנו, הינם סוגיות לשיקול-דעת. בנובמבר 2019, קבוצת מדענים בינלאומיים גדולה פרסמה מסמך אזהרה אודות מצב חירום אקלימי שסיפק את המידע וההדרכה כדלהלן. "אוכלוסיית העולם ממשיכה להתרבות בכ-80 מיליון נפשות בשנה, דהיינו יותר מ-200,000 נפש כל יום, חייבים לייצב את אותה—רצוי, באופן אידאלי, בהפחתה מתונה—תוך מסגרת שמבטיחה יושר חברתי. ישנן מדיניות מוכחות ויעילות שמחזקות זכויות אדם בו בזמן שהן מפחיתות שיעורי הפוריות והקטנת השפעת גידול האוכלוסייה על פליטות גזי-חממה ואיבוד המגוון המינים. מדיניות אלו מנגישים אמצעי תכנון המשפחה לכולם, מסירים מחסומים אליהם, ומשיגים שוויון מגדרי מלא, כולל חינוך יסודי ותיכוני כנרמה גלובלית, במיוחד לבנות ולנשים." Bongaarts, John and O'Neill, Brian C., "Global Warming Policy: Is Population Left Out in the Cold?" *Science* 361 (Aug. 2018): 650-652.

<https://academic.oup.com/bioscience/article/70/1/8/5610806>

*כל הקישורים לאתרים בתשובה זו בגירסה העברית נבדקו בידי המתרגמת בפברואר 2020 והיו תקינים [ל.ק.].

שהוקדשה למנוחה, מיד לאחר בריאתנו, בא להזכיר לנו מי אדון העולם האמיתי. אילו צימים אלה הגבילו את השיבושים והניצולים שלנו בטבע והכווינו בחזרה את תחושת יראת הכבוד והערכת כל אשר הושם לפנינו. כדור-הארץ היה לא רק תצוגה מרהיבה של משאבים לרשותנו, אלא הבריאה המהוללת של ד' להוקרה כשלעצמו. ולמרות זאת, כנראה המסקנה הגדולה מבראשית א במשך הדורות הייתה שבגלל קטנותה וחולשתה של האנושות, ביחס לגדלות והסכנות האפשריות של תבל, יחד עם ברכת ד' ויכולת העולם הבלתי-נלאית להתחדשות עצמית, שהאנושות חופשיה לרוב לעבד תבל כראות עיניה.

וכך עשינו, במשך אלפי שנים. אילפנו נהרות וחטבנו עצים; רקחנו שיקויים מצמחי מרפה להפחית חום גבוה ולהקל על כאבים; בנינו ערים, כבשנו כבישים, והקמנו מוזיאונים. שתלנו וקצרנו ואספנו, תוך כדי שינויי הקרקע, הצומח ונתיבי המים. היינו פוריים והתרבנו, ופרצנו את גבולות ברכת ד'. בקצרה, בראשית א סיפק חזון אנתרופוצנטרי של הבריאה (ושם את האדם במרכז), בו בני אדם הם המוטבים ששואפים לשגשג בעולם שמתחדש לנצח. ואנו זכינו לחיות ולמלאות את שפע אותן ברכות.

אבל זה היה בעבר; וכעת, מסיבות רבות, אנו כבר נמצאים מעבר לזה. אף-על-פי שנשארו קטנים כיחידים, נתונים לחסדי כוחות הטבע (סערות, מחלות, רעידות אדמה, מגפות וכו'), באופן קבוצתי (כאנושות אחת על כוכב לכת זה), אנו לא מעטים, ולא חסרי-משמעות, וגם לא תמימים. טביעת-רגלינו גדולה מאי-פעם. במשך 150 השנים האחרונות, שינינו באופן מוחלט יסודות במנגנוני ההפעלה בעולם, בדרכים שלא ניתנים לתיקון במשך-זמן משמעותי לאנושות. בראשית א סיפק סיפור שהתאים לתקופת ההתפתחות האנושית הראשונה. אך, לאחר קיום ההבטחה, הציווי האלוהי, נוצר צורך בסיפור נוסף להדריך את צעדינו הבאים. ובכן, הסיפור הנוסף מופיע בפסוקי התורה העוקבים—בראשית ב.

כפי שבראשית א הינו אנתרופוצנטרי, בראשית ב ממקם את האנושות עמוק בתוך מערכת ההפעלה המורכבת של תבל, אמנם כחלק חיוני ותורם לה. תפקידנו, על-פי בראשית ב, אינו לכבוש ולהכניע את טוב העולם, על-מנת שנשגשג, אלא לסייע לתבל להשיג את מלוא פוריותה דרך ניהול חכם של עושרה ומשאביה. אנו נוצרנו למען כשור הארץ; האנושות ותבל היו אמורים לפעול יחדיו כצמד המחזק אחד את השני לטובת זוג השותפים וכל שאר היצורים התלויים בבריאה. תובנה זו הינה לא רק פרשנות ספרותית אחרת, היא מציגה אחריות תיאולוגית שונה.

בראשית ב מתחיל בהסבר אודות מצבה של תבל, ומיד מתייחסת לתכלית האנושות על-פי התוכנית האלוהית.

"וכל שיח השדה טרם יהיה בארץ וכל עשב השדה טרם יצמח כי לא המטיר... אלהים על הארץ ואדם אין לעבד את האדמה." (בראשית ב:ה)

כאן, בשונה מבראשית א, העולם לא הוצג לאנושות כקרן השפע לשימושינו תחת שלטוננו. בבראשית א שפע תבל קודם להופעת אדם וחוה, אך בבראשית ב המצב הפוך--שפע תבל ממתין לתרומות האנושות, שנכחותה נחוצה להתפתחות הטוב בעולם.

בהתחלה הייתה תבל מקום שומם, ממתינה לתשומת ומאמצי האנושות, על-מנת להשיג מלאות ופוריות. בבראשית ב, אנו לא מוטבים של השפע הקיים ללא תנאים מוקדמים, אלא מטפחיו המשתתפים ביצירתו. איננו שליטים, כפי שנדמה בבראשית א--אלא דווקא שרתים הדואגים לצרכי המקום בו גרים, שסומכים עליו. אנו שותפים פעילים בתוכנית האלוהית.¹⁷ והחיות, הנוצרו בתגובה לתחושת הבדידות של אדם, היוו חלק בלתי-נפרד מאותו מרקם, גם כיצורים חיוניים (בראשית א) וגם כמלווים רוחניים לאנושות (בראשית ב), תפקיד שהם ממלאים עד היום. מראשית דרכה, הובהר לאנושות שישנם גבולות להשגתה, שאילו נעבור אותם (ואכן עברנו אותם), התוצאות תהיינה הרסניות.

"ויצו ד' אלהים על האדם לאמר: מכל עץ הגן אכל תאכל. ומעץ הדעת טוב ורע לא תאכל ממנו, כי ביום אכלך ממנו מות תמות." (בראשית ב:ט"ז-י"ז)

כמובן, לא מתנו באותו יום, באותו רגע, אך הפרת כללי פעולת הטבע אכן מסכנת, אף משמידה, את הבריאה.

האנושות כבר אינה חיה בתקופת בראשית א. אנו קיימים בתקופת בראשית ב. אנו חייבים להשלים עם הכוחות הגיאופיזיות שבידינו ולפתח עקרון להתנהגות מוסרית שמכבדת, מרסנת ומנחה כוחות אלו, בכדי שאנו ודורות העתיד יוכלו לחיות בעולם משגשג.¹⁸

רוב תודות לרב פמלה ברמש, שהמליצה לנו להרחיב חזון זה.¹⁷

ניתוח זה של בראשית א כנגד בראשית ב דומה מאד לתיזה של קנת א. בולדינג במאמרו:¹⁸ Kenneth E. Boulding, "The Economics of the Coming Spaceship Earth," in Jarrett, H. (Ed.), *Environmental Quality in a Growing Economy: Resources for the Future*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1966, pp. 3-14.

תיזה זו הועלתה בהרצאה של ג'רמי בנשטיין ששמעתי [א.י.ר.] לפני כמה שנים; במאמר ב-*ויקיפדיה* אודות מושג 'כדור-הארץ כחללית' כתוב: "בולדינג תיאר כלכלה פתוחה לשעבר, כביכול עם משאבים בלתי-מוגבלים, שאמר שהתפתה לקרוא לה 'כלכלת קאובוויץ', והמשיך: הכלכלה הסגורה של העתיד תוכל, באופן דומה, להיקרא, כלכלת 'אנשי החלל', כשכדור-הארץ נהייה חללית יחידה, ללא מאגרים בלתי-מוגבלים בכלל, לא להפקה ולא לזיהום, שבה, אם כן, האדם יאלץ למצוא את מקומו במערכת הסביבתית-מחזורית."
https://en.wikipedia.org/wiki/Spaceship_Earth

הגדרת הבעיות

רוחב שאלת הקיימות כמעט בלתי-נדלה. על-מנת לספק מסגרת שניתנת לניהול, וכדי שנוכל לעצב תשובה שימושית ולהעריך מהי התנהגות ראויה, בחרנו להתמקד בתחומים הבאים שמאיימים על תפקוד העולם, כפי שאנו מכירים אותם:

*ריקון המשאבים

*שיבוש האקלים

*הכחדת המינים

ריקון המשאבים. משאבים טבעיים מדלדלים כשמפיקים וצורכים אותם בקצב יותר מהר מקצב התחדשותם בטבע. ישנם משאבים, כמו דלקים מאובנים ויסודות עפרה נדירה, הזקוקים למשכי-זמן התחדשות כה ארוכים שהם נחשבים לבלתי-מתחדשים. וישנם משאבים אחרים, כמו מים, אדמה, דגי פרא ויערות, שאמנם מתחדשים, אבל כעת נצרכים ומתכלים יותר מהר משהם מתמלאים. כל שנה מאז 1969, דו"ח מטעם "רשת טביעת-הרגל הגלובלית" מחשב את 'יום צריכת היתר הגלובלי'¹⁹—התאריך בכל שנה שבו צריכת האנושות עוברת את יכולת הטבע לחידוש שנתי. במשך שנות השישים, סך הצריכה האנושית לא עברה את יכולת האספקה השוטפת. זה השתנה בעשורים האחרונים, כך שבכל שנה שעבורה יש מידע, התאריך נהיה מוקדם יותר ויותר מאז שהחלו לחשב חישוב זה; ב-2018, התאריך היה ה-1 לאוגוסט.²⁰ נכון לעכשיו, אנו מנצלים 1.7 פעמים יותר משאבים מיכולתה של תבל להשיב. ללא ספק, זה גרעון שאינו בר-קיימא.

שיבוש האקלים. כמעט אין צורך להסביר. ידוע לנו מאז אמצע המאה ה-20 שגזי חממה (במיוחד, אך לא רק, דו-תחמוצת הפחמן ומתן) גרמו לאטמוספירה לצבור חום, וכך לחמם את כוכב הלכת שלנו מעבר לדרגות החום שהניבו ומקיימים תרבות אנושית.

"לפני המאה ה-18, כשאנשים במערב התעשייתי התחילו לשרוף פחם, שמן וגז, בדרך כלל האטמוספירה שלנו כללה בערך 280 חלקי מיליון דו-תחמוצת הפחמן. בתנאים ההם התפתחה תרבות ואליהם הסתגלו החיים בתבל."²¹ משימתנו הדחופה היא

¹⁹ "Earth Overshoot Day" שפעם גם נקרא "יום החוב הסביבתי העולמי".¹⁹ <https://msutoday.msu.edu/news/2018/depleting-earths-resources/>

²⁰ https://en.wikipedia.org/wiki/Earth_Overshoot_Day

²¹ <https://350.org/science/>

להפחית את פליטות גזי החממה לפני שיגרמו ללולאת היזון-חוזר תמיד-מאיצה כך שלא נוכל לעצור את השתבשות האקלים.²²

הכחדת המינים.²³ ב-2019, המערכת האקולוגית של האו"ם דיווחה ב-"דו"ח ההערכה העולמית אודות המגוון הביולוגי ושירותי המערכת האקולוגית" שתבל בדרכה בטרם-עת לאבד כמיליון מינים בגלל השפעת האדם על הסביבה—והגורם העיקרי, שימושי קרקע. התולדות מהיכחדות כה המוניות הינן חמורות מאד ומסכנות את "עצם יסודות כלכלתנו, פרנסתנו, בטחון תזונתנו, בריאותנו, ואיכות חיינו בכל העולם";²⁴ הכחדת מינים כזו מהווה אתגר לא פחות גדול מאתגר שיבוש האקלים, שגם הוא עלול להיות גורם עיקרי להכחדת המינים. "ישנה הערכה ש-5% מכל המינים יהיו בסכנת הכחדה תחת התחממות של 2° צלזיוס מעבר לרמות הקדם-תעשייתיות—סף שתבל תפרוץ במעט העשורים הבאים."²⁵

שלושת המשברים האלה משפיעים על כל היצורים החיים על כדור-הארץ ודורשים תשומת-לב ותקנה מידיים. הם לרוב תוצאות של שלושה פעולות של בני אדם שדורשים את תגובתנו:

***הפקת משאבים**

***צריכת משאבים**

***טיפול בפסולת**

הפקת משאבים כוללת את כל האמצעים דרכם אנו משיגים את החומרים בהם אנו משתמשים. עניין זה מכיל: חקלאות, דיג, כרייה, חטיבת עצים, מקורות מים, מקורות אנרגיה, ועוד. כעת, מרבית השיטות להפקת משאבים תורמים להרס העתידי בגלל ריקון אותם משאבים שאנו מחפשים, תוך כדי התדרדרות סביבתם התומכת. דליית ופיתוח

²² https://climate.nasa.gov/nasa_science/science/

²³ דאגתנו מפני הכחדת המינים נובעת מהטיעון הכללי שבו זאת תוצאה וסימן של התנהגותנו שאיננה מקיימת. אך מעבר לכך, הציווי למנוע הכחדת המינים אמור להיות מובן-מאליו לאור הדגש על המשכיות שבסיפור הבריאה. לכשעצמם, המינים בעלי-ערך. הובן שהבריאה נושאת את משקלו של רצון וגאונות ד--לכל פרט משמעות וערך משלו (בראשית רבה י:ז; שמות רבה י:א; שבת ע"ז, ב, וכו'), כך שהדהירה לעבר הכחדה, מציע רמב"ן, הינו דומה ל-"הכחדת הבריאה".

יתר על כן, אולי למינים ערך נוסף, כפי שמעיד המדרש אודות דוד, שהוגן משאול בעזרת קור עכביש שנטוה מקצה לקצה של פתח המנהרה בה התחבא: "היה דוד מלך ישראל יושב בגנו וראה... עכביש... אמר דוד לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם, מה הנאה באלה שבראת בעולמך? ... עכביש יארוג כל השנה ולא ילבשנו! ... א"ל הקב"ה: דוד, מלעיג אתה על הבריות? תבוא שעה ותצטרך להם ותדע למה נבראו." (אלפא ביתא דבן סירא. קראקא: דפוס של יוסף פישער, 1896, עמ' 7ב).

מאת סטיפן לאהי:²⁴

<https://www.nationalgeographic.com/environment/2019/05/ipbes-un-biodiversity-report-warns-one-million-species-at-risk/>

²⁵ <https://www.nature.com/articles/d41586-019-01448-4> מאת ג'ף טולפסון.

משאבים בר-קיימא דורשים השגתם בשיטות שאינן משבשות, ובאופן אידאלי אף משפרות, את כוחות ההתחדשות של תבל.

צריכת משאבים מתייחסת לדרך, מהירות ונפח בהם אנו צורכים, מנצלים ומחסלים את אותם החומרים שאנו מפיקים. זה עניין גם של תיאבון (ממנו לעתים קרובות יש יותר מדי) וגם של יעילות (ממנה לעתים יש פחות מדי)—החל מדרכי השימוש בדשן ובהשקיה, והשימוש במכשירים בלתי-יעילים, ועד עודפי חומרי אריזה. הוערך שעד 40% מהאוכל שנוצר בארה"ב וכ-1.6 מיליארד טונות של אוכל בעולם כולו²⁶ מתבזבז אי-שם בין השדה למזלג; והרבה מזה מבזבז בידי משתמשי הקצה--²⁷ משמע, שגם כל המשאבים שהושקעו ביצור, קציר, אריזה, הובלה וקירור אותו אוכל התבזבזו. ובינתיים, אחד מכל שמונה תושבי ארה"ב נאבקים להשיג מספיק אוכל²⁸ גם כאן, אנו חייבים לצרוך בצורה מודעת ובדרכים שאינן משבשות, ואף משפרות, את תפקוד ההתחדשות של תבל.²⁹

טיפול בפסולת מתייחס לדרך בו אנו מתפטרים ממוצרים חומריים שאנו משתמשים בהם; זה כולל את המוצרים עצמם לאחר השימוש בהם וגם את הפסולת המוצק והשפכים שנוצרים בתהליך יצירתם. אך, המושג 'פסולת' מוטעה. בטבע אין בזבז. כל מה שנברא בטבע איכשהו ממוחזר, נדרש שוב ושוב, וזוכה לשימוש חוזר—זה מצב של 'אפס בזבז', אחת ממטרות הקיימות. לקיום מצב 'אפס בזבז' נדרשת זרימה מעגלית (ולא קווית) של מוצרים וחומרים.

"במקום להשליך משאבים, יש ליצור מערכת בה כל המשאבים לגמרי מוחזרים לתוך ומתחדשים בתוך המערכת."³⁰

²⁶ <https://www.bcg.com/publications/2018/tackling-1.6-billion-ton-food-loss-and-waste-crisis.aspx>

קבוצת היועצים מבוססון טוענת שללא חיפוש אחרי שיטות חלופיות--היא מעריכה שכבר ב-2030 ארה"ב תחווה הפסד ובזבז כמות אוכל שנתי בגובה של 2.1 מיליארד טונות, בשווי של 1.5 טריליון דולר.

²⁷ <https://www.nrdc.org/issues/food-waste>

²⁸ <https://hungerandhealth.feedingamerica.org/understand-food-insecurity>

²⁹ ספר חדש וקריא של יונתן ספרן פואר מצביע על נקודה זו:

Jonathan Safran Foer, *We Are the Weather: Saving the Planet Begins at Breakfast*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2019.

ואין דיון מושלם בנושא הקיימות ללא שאלת 'הצדק הסביבתי'; ראו מבוא קצר אודות צדק סביבתי:

<http://www.columbia.edu/cu/EJ/definitions.html>

הגנת ושיפור יכולת תבל להתחדש הינה מטרה בלתי-מושלמת, אם היא אינה כוללת גישה שיוונית לברכות תבל ואינה מסלקת את העומס הבלתי-שיווני של התדרדרות סביבתית שגורמת סבל לאוכלוסיות מיעוט ושוליים.

<https://agupubs.onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/2017GH000119>

היינו מציעים שדיון בנושא הטיפול בסוגיה רגישה זו יעשה בתשובה נפרדת, שתכלול גם דיון בנושא הטיפול במעבר צודק מכלכלת דלק מאובנים לכלכלת אנרגיה בר-קיימא.

³⁰ <https://www.goingzerowaste.com/zero-waste-1>

עבור הדרכת היהדות בנושאים בסיסיים אלה, אנו פונים להגדרות ההלכתיות המסורתיות של סוגי נזיקין. אמנם ממקורות אלה לומדים, אך רובם מתעסקים במקרים די-פרטניים לגבי נזיקין לפרט, ולא בשיבוש קיבוצי של מערכות תבל. ובכל זאת, מהם אנו נאמוד, במידת האפשר, את סוגיית-העל של הקיימות. כאן, ישנו הבדל אחד גדול: מטרת ההלכות לקבוע אשמה ולהעריך את הפיצוי הנאות לנזיקין—וזו אינה המטרה שלנו. אדרבה, ענייננו פה ליצור מסגרת הלכתית מקיפה לגישה לערך הקיימות; כזו שתדריך את התנהגותם של יהודים והקהילה היהודית.

החיפוש אחרי קיימות הינו מידי ודחוף. מיטב המדע אומר לנו שזמננו אוזל.³¹ אך הקיימות אינה דורשת מאיתנו שלא נשאיר חותם עלי אדמות. כל שחיי משאיר סימנים; כך גם האנושות. אנו אוכלים, בונים, צורכים ומשליכים. עצם נשימתנו וחום גופינו משנים את הסביבה שלנו. דווקא, הקיימות שואלת—האם עקבותינו מטיבים? האם הם משפרים את יכולתה של תבל לתמוך בעוד חיים? באיזו מידה ובאיזה משך-זמן? מובע במושגי היהדות--האם אנו באמת מתנהגים כמו **האדם** על-פי כוונת יוצרנו, כמו האנוש שהבורא שם בגן העדן "לעבדה ולשמרה" ולהטיב עם תבל?

הרחקת נזיקין

בפרק ב' ב-תלמוד בבלי במסכת בבא בתרא נמצאת מעט הדרכה. הפרק דן במיני התנהגויות חיוביות או אסורות לשימוש בין שכנים בציות לערך-על הלכתי ומוסרי—'הרחקת נזיקין' (הימנעות מגרימת נזק לאחרים).³² דהיינו, עבודתנו, כל מה שאנו בונים והדרכים בהן אנו משנים את סביבתנו המיידית, אסור שיזיקו לרכוש, לבריאות ולרווחתם הכללית של שכנינו. המקרים בהם בית-הדין הרבני יכול לעריך נזיקין כולם מיצגים נזק מידי. ברור שפלוגי חייב לפצות עבור נזק ישיר שגרם בעצמו--'בידיים', אך פלוגי גם חייב עבור נזק שנגרם בגלל כוח שפלוגי שחרר שגורמת לנזק מידי--'חציו', או בארמית 'גירי דידיה'. שם ב-כ"ב, הגמרא חוקרת את תפיסת המשנה שמגבילה את שימושי רכוש הפרט מפני נזיקין שעלולים להיגרם לשכן. רב אשי מסביר שנזיקין כאלו נחשבים כמו חיציו ('גירי דידיה'), כי הפרט חייב עבור נזיקים עד מרחק מעוף החץ שלו. ובכן, רמב"ם אומר ב-הלכות שכנים י: ה כלהלן:

³¹ דו"ח דיגיטלי חדיש: https://report.ipcc.ch/sr15/pdf/sr15_spm_final.pdf בנוסף, דו"ח דיגיטלי הופיע ב-5 בנובמבר 2019 באתר:

"אם היו מעשיו של זה שעושה ברשותו מזיקין את חבריו בשעת עשייתו הרי זה כמי שמזיק בידו. הא למה זה דומה? למי שעומד ברשותו ויורה חצים לחצר חבריו ואמר ברשותי אני עושה, שמונעים אותו."

אך, סוג זה מתייחס אך ורק לנזיקין ישירים ומידיים. שם, רמב"ם מציין: "בעת עשייתו" ומסביר:

"כשהיה הנזק בא מאליו אחר שיפסקו מעשיו של מזיק."

כולם יסכימו שכאלה נזקים שנובעים מצריכת-יתר של משאב נדיר (גם משאבים מתכלים וגם כאלה שמתחדשים, אך במשך-זמן בלתי-מספק, כמו אדמה ומים מתוקים), מיצירת פסולת מעבר ליכולתה הסבירה של הסביבה (אוויר, אדמה, מים) לספוג, ומשיטות הפקת משאבים שמדרדרות גם את סביבתן המיידית וגם את המערכת הסביבתית במרחק גדול יותר—שגורמים נזקים באופן הצטברותי לדור הנוכחי ולדורות הבאים—לא סביר שיכללו בקבוצת 'גירי דידיה' על-פי פירוש רמב"ם.

אמנם, ישנו סוג נזק יותר מרוחק מכונה 'גרמא'; דהיינו, נזק בלתי-ישיר שנגרם מרחוק.³³ דוגמה מוכרת של 'גרמא' נמצאת במקרה שבו אדם דש והמוץ מתעופף ברוח וגורם נזק. במקרה כזה, בו-זמנית נפסק שזה 'גרמא', אך הדש אינו חייב בפיצוי, אלא הוא מחויב להבא למנוע גרימת עוד נזקים כאלה.³⁴

הרבנים הבינו שלמרות הספרות הנרחבת אודות מקרים פרטניים, תמיד יהיו עוד מצבים עבורם הוראות מסוימות לגבי הימנעות תהייה מוטלות בספק; לכן, פסקו:

"... וכל היזקות שלא נתבארו שיעור הרחקתן בכדי שלא יזיק לפי ראות הבקיאין..."³⁵

אכן, דיון זה מאד מסובך, מגוון ומדוקדק. ישנו מעט נזק בלתי-ישיר שניתן היה לכנות כ-'גרמא' ולא כ-'גרמא'.³³ הראשונים והאחרונים מתווכחים לגבי ההבדלים ביניהם—באיזה הגורם חייב ובאיזה מרחק כבר לא חייבים. [ראו את המאמר: "גרמא בנזיקין" ב-אנציקלופדיה תלמודית, כרך 6, עמ' 461-497]. שוב, סוג הנזיקין שמדובר בהם כאן הינו די-מרוחק מהשליחות הישירה של המזיק ומהנזק המסוים שנגרם לניזוק המזוהה, כך שדי ברור שזה נמצא מחוץ לתחום החבות הפשוטה.

רמב"ם, הלכות שכנים, פרק י"א-ב ויוסף קארו, שולחן ערוך, חושן משפט קס"ה:ל"ד. הסמכות שתומכת בדרישה³⁴ להימנע מגרימת נזק מרחוק, למרות שאין בזה חבות, היא מדרבנן, דהיינו מקורה בספרות הרבנית. ישנם שסבורים במפורש שמדובר ב-'דין חסידות' (תקנה רבנית מבוססת על דרישת התנהגות אדוקה); ראו פירושי רמב"ן ורשב"א לבבא בתרא כ"ו:א. עוד בעניין זה בהמשך גוף תשובה זו.

³⁵ הערת משה איסרליש (רמ"א) ל-שולחן ערוך, חושן משפט, הלכות נזקי שכנים, סימן קנ"ה:כ.

בדרך כלל, 'גרמא', כמו 'גירי דידיה', מתייחס לנזקים פרטיים שנבעו מפעולת אדם בודד. רק לגורם נזק ברור בעצמו יש חבות לנזק שנגרם. כך גם, אין לאף אדם חבות לבדו לנזק שנגרם מפעולה קיבוצית,³⁶ כך שלא ניתן לחייב אף פרט מבינם אם תרומת היחיד לבד לא הספיקה לגרימת אותו נזק, אלא רק התרומה השיתופית של כל המשתתפים.³⁷ זה בוודאי המקרה בעניין עומס-היתר של דו-תחמוצת הפחמן באטמוספירה ועוד נושאים שנידונים כאן. אף תרומה של אדם בודד לא גרם בעצמו את הנזק הסביבתי שאנו חווים. אך סוג נזק מפוזר כזה הוא בעצמו מין 'גרמא' עבורו אין חבות לפרט; אף-על-פי-כן, יש מחויבות למנוע את זה.³⁸

כל אחד ואחד מחויב להימנע מלתרום לנזק כזה, בהתאם לדעת המומחים. אכן, לכולנו ישנה תמיד חובה כללית להימנע מגרימת נזק כלשהו. שימו-לב לשפה ב-*שולחן ערוך* בסעיפי הסיכום של חושן משפט אודות הציווי המקראי לגבי בניית מעקה לגג (*דברים* כ"ב:ח):

"כל מכשול שיש בו סכנת נפשות מצות עשה להסירו ולהשמר ממנו ולהזהר בדבר יפה."³⁹

איסור והיתר

לעיתים, לשפת ההלכה שני צדדים בניסוח; מרבית לתאר את סגנון ההלכה כמערכת של 'איסור והיתר', שקובעת אם התנהגות מסוימת היא 'מותרת' או 'אסורה', 'רשות' או 'חובה', 'כשרה' או לא. אותה שיטה בינארית (מחולקת לשני ניגודים, כמו פלוס ומינוס) נמצאת גם בשיפוט ענייני 'טהרה' ו-'טומאה', ובערכי קדושה, בהבדל בין 'קודש' ל-'חול'. על-פי המושג של 'הבדלה' נקראים התפילה והטקס במוצאי כל שבת, שמבדילים בין קדושת השבת לימי החול הרגילים של השבוע. תפילת ה-'הבדלה' גם מספקת עוד כמה זוגות הפוכים או נבדלים:

"המבדיל בין קדש לחול, בין אור לחושך, בין ישראל לעמים, בין יום השביעי לששת ימי המעשה..."

במקור, הבחנה זו מקראית (*ויקרא* י"א:מ"ז):

"להבדיל בין הטמא ובין הטהר, ובין החיה הנאכלת ובין החיה אשר לא תאכל."

למשל, במקרה ה-'כוי', חיה שלא זוהתה ב-*תלמוד* ולא הוגדרה כבהמה (מבויתת) וגם לא כחית פרא. חיה זו שימשה דוגמה לכך שלא כל דבר ניתן להתאים לחלוקה בינארית, וכאלה מקרים

מאתגרים את שיטת ההגדרה ההלכתית ההיא.⁴⁰

³⁶ רמב"ם, הלכות רוצח, פרק ד:ו וגם ראו את מסכת שבת צ"ג:א.

³⁷ משנה ערלה ב:י"א שבה ההלכה בעקבות החכמים; ראו שם ברטנורא ורמב"ם.³⁸ בית הבחירה, בבא קמא נ"ו:ב.

³⁹ *שולחן ערוך*, חושן משפט קכ"ז:ח. תודותינו לרב דניאל נוינס שהפנה אותנו למקור זה.

⁴⁰ היו הרבה דיונים בנושא ה-'כוי', כאב-טיפוס לישות שקיימת בין הגדרות; ביניהם: חולין ע"ט:ב-פ:א ו-קל"ב:א; קידושין ג:א; נזיר ל"ד:א; נדרים י"ח:ב; כריתות כ"א:א; ויומא ע"ד:א-ב. ראו גם רמב"ם, *משנה תורה*, הלכות נזירות ב:י"א.

בחיפוש אחר הנחיות הלכתיות לגבי סוגיית הקיימות, לעיתים קרובות, לא נוכל לגבש פסקי-הלכה כה ברורים ומוחלטים. למשל, ברגע שנקבע שהשימוש בדלקים מאובנים תורם לשינוי האקלים ואינו בר-קיימא, האם עלינו גם לקבוע שיש לעצור מיד את כל השימוש בהם (כי אסור), למרות כל ההשלכות השליליות שתבואנה? האם זה סביר שנדרוש, באופן מידי, שנחליף את הרכבים שבם אנו נוהגים, את שיטות חימום ביתנו, ואת הדרכים בהן מתפקדות התעשייה וכלכלה שלנו? מה תהיינה עמדותינו כלפי השימוש המודע בדלק כזה, למשל מהנאת טיסה או נסיעה במונית שצורך דלק 'אסור' זה? הנשקיע במניות דלק זה? לדרוש מכולם לעבור תכף-ומיד לרכבים חשמליים שנטענים בחשמל 'ירוק' (בר-קיימא) מתפרש ממש כמו "גזירה שאין הציבור יכול לעמוד בה", שכמותה אסור לנו לגזור.⁴¹

ובכן, למרות שכשאנו נמצאים בעידן מעבר, זה לא מציאותי לצוות שפעולה זו או אחרת 'מותרת' או 'אסורה'. בכל זאת, ישנו מודל הלכתי שיכול להנחות אותנו בבחירה ועשייה נכונה.

בל תשחית

אותו עיקרון הלכתי שהכי-מצוטט בקשר לאיכות הסביבה הוא גם זה שמספק את התשובה המקיפה ביותר לסוגיית הקיימות; והיא הלכת 'בל תשחית',⁴² אותו עיקרון נרמז במדרש קהלת שמופיע בראשית תשובה זו. בצמד פסוקים אודות הצורה הנכונה לנהל מלחמה, מצהירה ה-תורה שבעת הכנת מצור, אסור להשמיד את עצי הפרי, מפני שהם חסרי הגנה ואינם קרביים; הם אינם האויבים ובעתיד יוכיחו את ערכם.⁴³ על בסיס מזערי זה, ההלכה השתיתה איסור כולל. ב-ספר המצוות של רמב"ם, כתוב במצווה מספר 57 כלהלן:

... והמצוה הנ"ז היא שהזהירנו מהשחית האילנות כשנצור על עיר... והוא אמרו יתעלה (ס"פ שופטי) "לא תשחית את עצה... כי ממנו תאכל ואתו לא תכרת" [דברים כ"ט:ט], וכן כל הפסד נכנס תחת לאו זה... הנה הוא עובר משום 'לא תשחית' ולוקה.

ההלכה מרשה פסילת גזירה כזו בדיעבד, אפילו בידי סמכות זוטרת; ראו מנחם אלון, המשפט העברי, עמ' 3-441.⁴¹ מבחינה טכנית, עיקרון זה ניתן ליישום רק בהקשר של צווים חדשים מופצים בידי רבנים, ולא לגבי מסכנות תחיקתיות בהלכה קיימת. אך, נדיר מאד שפוסק רבני כיום ינצל את כוחו להתקין הלכה חדשה. בכל זאת, העיקרון הבסיסי-- שאין להתקין תקנה שסביר להניח שהציבור לא יוכל לעמוד בו-- מתאים ליישומו לגבי פסיקה שעלול לגרום לשינויים מרחיקי-לכת כאלה.

⁴² עיקרון זה מופיע במסכתות: שבת ס"ז:ב, קידושין ל"ב:א, בבא קמא צ"א:א, ובחולין ז:ב, וגם, ללא כינוי, משמש כתשתית ההלכתית להצהרות במסכתות נוספות: פסחים נ:ב, סוכה כ"ט:א, בבא בתרא כ"ו:א, ומכות כ"ב:א. דברים כ"ט:ט-כ. נדמה שהכתוב ב-תורה דורש מאנשים לתת כבוד מסוים לעצי פרי לאור תפקידם.⁴³

אך עיקרון זה, בגרסתו ההלכתי המוכר, לא ירחיק לכת. הוא אוסר בזבז מופקר של דברים בעלי ערך טבוע,⁴⁴ אבל מתיר, מן הסתם, שימוש רחב באותם המשאבים, כל עוד הם מטיבים לאנשים שמשתמשים בהם אפילו באופן שרירותי.

בהצהרתו ההלכתית ב-משנה תורה, רמב"ם משתדל להבהיר את גבולות האיסור:

"אין קוצצין אילני מאכל... ואין מונעין מהם אמת המים כדי שייבשו, שנאמר 'לא תשחית את עצה', וכל הקוצץ לוקה. ולא במצור בלבד אלא בכל מקום כל הקוצץ אילן מאכל דרך השחתה לוקה.⁴⁵ אבל קוצצין אותו אם היה מזיק אילנות אחרים, או מפני שמזיק בשדה אחרים, או מפני שדמיו יקרים. לא אסרה תורה אלא דרך השחתה. כל אילן סרק [שאינו נותן פרי] מותר לקוץ אותו ואפילו אינו צריך לו [להשתמש כעץ לבנייה או בערה], וכן אילן מאכל שהזקין ואינו עושה אלא דבר מועט שאינו ראוי לטרוח בו, מותר לקוץ אותו. [החלת 'בל תשחית'] ולא האילנות בלבד, אלא כל המשבר כלים, וקורע בגדים, והורס בנין, וסותם מעין, ומאבד מאכלות דרך השחתה, עובר ב-'לא תשחית'. " [הלכות מלכים ו:ח-י]

מצד אחד, המסורת מרחיבה את המצווה המקראית הזו באופן קיצוני, וכוללת תחתיו כל מיני הרס של דברים טבעיים ומיוצרים. מצד שני, נראה שהמסורת גם מגבילה מצווה זו--אוסרת רק הרס ללא סיבה מוצדקת, ומתירה השחתה לסיבה מוצדקת.⁴⁶ תובנת האיסור המקראי

ב-במות מ"ד: כתוב: "אמר רב יוסף כאן שנה רבי: לא ישפוך אדם מי בורו ואחרים צריכים להם; ב-שבת ס"ז: כתוב: "אמר רב זוטרא: האי מאן דמיכסי שרגא דמשחא ומגלי נפטא קעבר משום בל תשחית." [בעברית: "מי שמכסה מנורת שמן או חושף מנורת נפט [גורם שתבער בצורה פחות יעילה], עובר על איסור 'בל תשחית'." שימו-לב שגם גרימת חוסר יעילות במזיד הינה עברת 'בל תשחית'. וב-שבת ק"ל:ב נאמר: "אמר רב חסדא: האי מאן דאפשר ליה למיכל נהמא דשערי ואכל דחיטי קעבר משום בל תשחית ואמר רב פפא האי מאן דאפשר למישתי שיכרא ושתי חמרא קעבר משום בל תשחית. ולא מילתא היא. בל תשחית דגופא עדיף." [בעברית: "מי שיכול לאכל לחם משעורה, אך אוכל לחם מקמח [יותר יקר] עובר עבירת 'בל תשחית'. רב פפא אמר: מי שיכול לשתות בירה, אך שותה יין עובר עבירת 'בל תשחית'. אך זה אינו המקרה. 'בל תשחית' של הגוף [דהיינו, הקפדה על מתן הטיפול הטוב ביותר לגוף בכדי למנוע נזק] עדיף [משיקולים כספיים]."

רמב"ם מאפיין את מה שאסור כ-'דרך השחתה', דהיינו, 'מעשי השמדה'. בדרך כלל, המפרשים טוענים שמדובר⁴⁵ בכוונה. ובכן, סילוק עצים למטרת הקמת בניינים על מגרש מפונה יותר, כי הכוונה היא בנייה, ולא הרס, כנגד דוגמת המקרה ב-דברים כ:כ שאוסר כריתת עצי פרי בכדי לבנות מכות מצור בימי מצור, ככתוב: "רק עץ אשר תדע כי לא עץ מאכל הוא, אותו תשחית וכתר ובנית מצור..." המדרשים ב-סיפרא דברים ר"ג וב-בבא קמא צ"א:ב סבורים שאפילו מותר להשתמש בעץ פרי בעת מצור, אם אין בנמצא עץ 'סרק'.

בגרסה של רמב"ם מופיע: "... כל הפסד נכנס תחת לאו זה, ומזה משתמע גם לגבי כל דבר שימושי. דוד סיינדברג⁴⁶ זיהה בעיה זו בדבר-תורה שלו באנגלית לפרשת שופטים שהופיע באינטרנט באתר "תיקון יומי":

David M. Seidenberg, "Bal tashchit: What's wrong with the Jewish law against destruction and waste—and how to fix it," *Tikkun Daily* (Sept. 8, 2016).

כך, הדרישה הטקסית של קריעת בגד בעת אבלות מותרת, כפי שהשתמע מהערת רב אלעזר ב-בבא קמא צ"א:ב: "שמעתי שהמקור על המת יותר מדאי לוקה משום בל תשחית." אפילו השמדת דברי אוכל למען ויסות השווקים כנראה הותר לפי אירוע שדווח בתענית כ"ב: "כל פניא דמעלי שבתא הוה [רב הונא] משדר שלוחא לשוקא וכל ירקא דהוה פייש להו לגינאי זבין ליה ושדי ליה לנהרא. וליתביה לעניינים? זימנין דסמכא דעתייהו ולא אתו למזבן." [בעברית: "כל יום ששי אחר הצהריים, הוא [רב הונא] היה שולח שליח לשוק לקנות את כל הפירות שנתרו בדוכני החקלאים. היה קונה וזורק לתוך הנהר. הלא היה אמור לתת את זה לעניים? זה היה עלול לגרום להם לתלות בו, ואז היו מפסיקים לקנות."]

הזה היא שתמיד צריך לשקול את הערך האפשרי⁴⁷ לאור דפוס-חשיבה כללי שמתחמק מלהזיק ולבזבז.⁴⁸

מודעות זו, לפגיעה הבולטת של השמדת דברים עם ערך טבוע, מהווה חלק בכמה מההבעות מרחיקי הלכת הנמצאות במסורת שלנו בעניין בריאת ד'. דווקא ההצהרות המפוארות האלו הן שמקרבנות אותנו להדרכה ההלכתית שאנו מבקשים. בדיונו אודות מצווה זו, מחבר ספר החינוך מימי-הביניים⁴⁹ כותב:

"... שורש המצוה--ידוע, שהוא כדי ללמד נפשנו לאהב הטוב והתועלת ולהדבק בו; ומתוך כך, תדבק בנו הטובה, ונרחיק מכל-דבר רע ומכל-דבר השחתה; וזהו דרך החסידים ואנשי מעשה... ולא יאבדו אפילו גרגר של חרדל בעולם, ויצר עליהם בכל-אבדון והשחתה שיראו; ואם יוכלו להציל--יצילו כל-דבר מהשחית בכל-כחם..."

[ספר החנוך, פרשת שופטים, ערך תקכ"ט: "שלא להשחית אילני מאכל"]

חידת הקצאת ערך בתרבות מסוימת או בנסיבה כלשהי עתיקת יומין. 'ערך' יכול להחשב כדבר טבוע או תועלת; ⁴⁷ תלוי-מצב או נצח; מוחלט או יחסי. כך, ישנה הדרישה לבחון את תועלת ההרס--האם זה עומד בתנאים שמצדיקים את זה? ובכן, כמעט כל הבנייה מושחתת על איזשהו יסוד של הרס. כך דרכה של הכלכלה המעגלית של הטבע. על-מנת לבחון אם פעולה מסוימת היא השחתה מוצדקת, ניתן לשאול: בדרך כלל, האם עולים היתרונות של היצירה החדשה על עלות הרס הישן? מה מידת השינוי בפריסת הטובות והעלויות? כמה זמן ייקח לטבע לתקן את הנזק שנגרם או להתחדש? יצירת מטריצה שמשקפת שאלות אלו, ואחרים, תעזור לנו לקבוע החלטות נכונות. אלו מטרתן של הצהרות אודות השפעות על האקלים, על הבריאות, מבדקי משבר אקלימי, וכו'.

פה, רמב"ם פוסק שמותר לחטוב עץ פרי שגורם נזק. אך במקרה בדיוק כזה שנמצא בבבא בתרא כ"א, רבה מסרב ⁴⁸ להסיר את העץ הפוגע שלו, כביכול, בגלל 'בל תשחית'. בפירוש רמב"ן על אותו מקרה (מעבר להתר של רמב"ם לחטיבה העץ הפוגע) הוא אף מציין כהכרחי לגדוע אותו. אך התוספות עומדים לצידו של רבה ותומכים בדרישת 'בל תשחית' על אף הנזק שנגרם. רוב הפוסקים מסכימים עם רמב"ן (ראו אנציקלופדיה תלמודית, כרך 3, עמ' 336-337), ומתחשבים בערך היחסי של עץ הפרי כנגד הנזקין, ומחפשים דרכים פחותים להשגת פתרון הולם לשני הצדדים. גישה זו האחרונה מגובה במדרש ספרי מוקדם אודות דברים כ:כ, שמיד לאחר איסור 'בל תשחית' כותב שמותר לחטוב לא רק עץ סרק, אלא, לפי הצורך, גם עץ מאכל. ב-ספרי דברים, פסקא ר"ד כתוב: "אשר תדע' – זה אילן מאכל [דהיינו, עץ פרי]. 'כי לא עץ מאכל' – זה אילן סרק. אם סופנו לרבות [לכלול] את אילן מאכל [בהיתר לשימוש לטובתנו], מה תלמוד לומר [שתין רשות לחטוב עץ שאינו] 'עץ מאכל' [דווקא כיוון שמותר לחטוב גם עץ מאכל לשימושו]?" מלמד שאילן סרק קודם לאילן מאכל."

יצחק זילברשטיין, רב בבני-ברק, הוציא מאמר ב-צוהר 1 (5758): 49-75 (הוצאה של מכון למחקר הלכתי אקטואלי דרך אליעזר, להבדיל מהוצאת ארגון רבני צהר באותו שם). שדן בהשלכות האיסור 'בל תשחית' ומדגים עד כמה ההחלטות לגבן נתונות לפרשנות אישית. נשאל הרב זילברשטיין אם ספק שירותי הסעדה שזורק שאריות אוכל לאחר אירוע, במקום למצוא לזה שימוש אחר, עובר על 'בל תשחית'. הרב ציטט תשובה שמקבל את הדעה שזמנו של הספק יקר מדי בכדי שיתעסק בשאריות, אך הוא עצמו דוחה חשיבה זו, ופוסק שלזמן אין ערך. נדמה שלא השואל ולא המשיב העמיקו עד עיקר העניין.

הרב ישראל רוזן ממכון צומת (מוקדש ל-"מיזוג היהודית ההלכתית עם החיים המודרניים"), במאמר אודות ההתנגשות בין תורת האקולוגיה ונחות האנושות, מצטט את התשובה המפורסמת של יחזקאל לנדאו (1713-1793), שהציע בחזקה שאסור ליהודים לצוד (שו"ת נודע ביהודה (תנינא [=כרך 2]), יורה דעה 6), אך הרהר שאולי יש לחיות-פרא ערך רב יותר מתים משחיים, בגלל בשרם ועורם; וגם כי "דבר שאין בו הפסד לשום אדם לא שייך 'בל תשחית'". מסקנתו ש-"לענין איסור 'בל תשחית' בפציעת נוף, בחור האזון, בהימנעות ממחזור וכד'--דומני שהדברים נשארים מאד עמומים. האם יש כאן 'הפסד לשום אדם'?" [שערי צדק 6 (2005): 202-212] מיותר לומר שדעות כאלו לגמרי אישיות, ואינן מוכחות.

ספר החנוך: על תרי"ג מצוות. ירושלים: הוצ' ספרים "אשכול, תשי"ח/1958, עמ' שי"ט. ספר זה מתוארך מאמצע או ⁴⁹ סוף המאה ה-13 בספרד, מחבר ספר החנוך הזדהה רק כ-"מבית לוי בברצלונה", והיה זמן רב לא ידוע. במאמר שפורסם ב-1980, ישראל תא-שמע זיהה את המחבר כפנחס, אחיו הגדול של חכם ידוע, רב אהרן הלוי הברצלוני (רא"ה) במאמר "המחבר האמיתי של ספר החינוך"; ראו: קרית ספר 55:4 אלול 5740/ספטמבר 1980, עמ' 787-790; שותף לדעה זו הוא צ'ארלס וונגרו, עורך ספר החינוך (ניו-יורק: פלדהיים, 1984).

שמשון רפאל הירש⁵⁰ אף הפריז עוד יותר בכתיבתו הנלהבת [חורב, פרק נ"ו, ערכים שצ"ז-שצ"ט]:

"[שצ"ז] 'בל תשחית!' היא הקריאה הראשונה והכללית ביותר המגיעה לאוזן מפי הגבורה [ד'], שעה שהנך רואה את עצמך אדון על הארץ ומלואה. כל היקום שמסביבך נושא עליו את חותם ידך, יד אדם, שכבשה את הכל והפכה הכל לשמש את צרכיך... הכל ניתן לך לשמשך, והיאך תלך ותשחית אותו? השחתה שרירותית היא מעשה בהמה, והציווי 'בל תשחית!' פירושו 'היה אדם!' אם תנהג כבהמה, תקפח את זכותך על היקום שמסביבך... [שצ"ח] ... שכך אומנותו של יצר הרע...אכן, איש אינו קרוב יותר לעבודה זרה ממי שמסוגל להתעלם מהיות היקום יציר הבורא וקניינו ולהתיימר לעשות בו כבתוך שלו, כאילו הכוח הוא גם אבי הזכות... המדמה לנפשו בעצת היצר שהוא אדון הכל.

[שצ"ט] (א) אסור להשחית כל דבר...כל עוד יש בו תועלת כלשהי. – (ב) להשחית אין פירושו רק לעשות איזה דבר לבלתי ראוי לצורך שלו הוא מיועד, אלא אסור גם לנסות להשיג דבר על ידי השקעת אמצעים רבים ויקרים במקום שאפשר היה להסתפק בהשקעה פחותה. – (ג) לעומת זאת, כל פעולה חדלה להיות השחתה, ואף נחשבת כיצירה נבונה, אם ההשחתה עצמה דרושה לצורך חשובה ובעלת ערך... [ת] דרגה נמוכה יותר של השחתה, שאמנם ממנה יש להימנע, הוא בזבז, ופירושו זניחת האמצעים שניתנו לך באופן שהמטרה אין בה כדי להצדיק את גודל הזניחה... [תא] כללו של דבר, כבד את חפצך כחפצי שמים והשתמש בהם בתבונה. בל תשחית, בל תבזבז, בל תנהג בקמצנות! כלכל בתבונה את האמצעים שזכית להם מדי ד' יתברך, והשתמש בהם לצורך קיום מצוות רבות ככל שאפשר.⁵¹

למרות הכול, המצוות 'בל תשחית', כפי שהיא מוצגת ברמב"ם, מרשה לאדם להעדיף הטבה קרובה ביותר, משמעותית ובולטת (כגון, ערך חומר העץ או חשיבות מיקומו) על התחשבות בנזק בתווך הארוך, שנוגעת במיוחד בסוגיית הקיימות. ואף-על-פי שאולי כריתת עץ בודד לגמרי לא ישפיע, או רק

⁵⁰ רב אורתודוקסי גרמני שחי במאה ה-19, הידוע לפילוסופיה שלו שהדגישה 'תורה עם דרך-ארץ', נאמנה להלכה, אך גם מושקעת בענייני העולם. העברית—תרגום של הרב יצחק פרידמן, חורב: על טעמי המצוות הנהוגות בזמן הזה, דיניהן ושורשיהן. ירושלים: הוצ' פלדהיים, תשס"ז/2007, עמ' 261-263.

⁵¹ אליעזר דיאמונד מזהה הצהרה רחבה שלישית שמתעסקת בנושא הקיימות במילים של יצחק אברבנל (המאה ה-15 בספרד), בה אברבנל מגלה נימוק אחד למצוות 'שילוח הקן' (דברים כ"ב:ז) שקשור ל-'בל תשחית' והמשך הקיימות. בפירושו לפסוק הוא כותב: "כונה התורה בזה עוד להרחיק ההפסד האפשרי... ושתמיד הוויית הווייה... כמו העץ העושה פרי. וצוה הקדוש ברוך הוא שלא ישחית הדבר המוליד ועושה פרי אבל כמו שהותרה כריתת הפרי ונאסרה כריתת העץ כמ[ו] ש[כתוב] [פ' שופטים]... ככה צוה שנקח הבני' שהוא הפרי... אבל נשלח את האם... והאם תעשה פרי אחר ותתמיד הווייה וההטבה... ולזה היה סוף המאמר 'למען ייטב לך והארכת ימים'. ר"ל... למען ייטב לאדם כשתמיד בהם הווייה למען יאכל ממנה פעמי' אחרות וזהו 'והארכת ימים', ר"ל כיון שאתה עתיד להאריך ימים בארץ, הנה אתה צריך אל התמדת הווייה במזונות כדי שייסיקו אליך בהזנת ימים רבים."

Eliezer B. Diamond, "Jewish Perspectives on Limiting Consumption: Where Nature and the Sacred Meet," in Ellen Bernstein (ed.), *Ecology and the Jewish Spirit*. Woodstock, VT: Jewish Lights Pub., 1998, p. 85.

מעט מאד, על נזק עתידי, מה מלמד אותנו 'בל תשחית' אודות סילוק פרדס כדי לפנות דרך לשכונת מגורים? או לשם מערכת פאנלים סולאריים?⁵² כמו-כן, אין ספק שלשריפת דלקים מאובנים יש יתרונות בתווך הקצר; אך מזמן כבר אין ספק שזו הרסנית גם בתווך הקצר וגם בתווך הארוך, הן לאנשים והן לסביבה הטבעית.

השלכות התדרדרות הסביבה דורשות מאיתנו עבודה מיידית לתיקון פגיעות אלו. השאלה נשאלת: איך הכי-כדי לעשות זאת? איך ניתן לאזן בין שיבוש כלכלי מידי ותועלת בתווך הארוך? איך מודדים את ההיקף, החומרה, משך-הזמן, שיווינויות, השפעה כלכלית? כאן, אנו צריכים להסתמך על הדרכת מומחים, כפי שציין איסרליש.⁵³ אך אנו חייבים לפעול!

ובכן, אנו סבורים שהעיקרון ההלכתי 'בל תשחית', על-פי הבנת המסורת, קבל פירוש צר מדי. אלא, עם יישומו החדש כלפי סוגיית הקיימות, ולאור המצווה החיובית הכללית ל-'ישוב העולם', עיקרון זה יכול לספק לנו את הנחית-העל שאנו זקוקים לה. כפי שרוב מנשה קליין (מכנה עצמו 'מנשה הקטן' וגם ידוע ביידיש בשם - דער אונגווארער רב) מסביר:

"דין דבל תשחית הוא מטעם ישוב העולם לכאורה דלשבת יצרה ולא להשחתה."⁵⁴

הגבולות המסורתיות של 'בל תשחית' פורשו אך ורק בתוך המודל של סיפור בראשית א, ששם מצוות 'ישובו של עולם' תמכה בהכנעת תבל על-מנת לעצב בה מקום מתאים לחיות בו. משימת האנושות הייתה להתגבר על חולשתה היהירה בעולם הנחשב בר-קיימא. כאן, בקלות הותר ל-'בל תשחית' להפיק תועלת בתווך הקרוב, כי הישרדות מיידית עמדה על הפרק. האתגר שלנו, והשיטה שאנו רואים בגישות מרחיקי-לכת ב-ספר החינוך ובדברי הרב הירש, הוא לשקול את 'בל תשחית' דרך השתקפותו בסיפור בראשית ב; דהיינו, בסביבה טבעית שבריאותה ופוריותה מושפעות מ- ותלויות בהתנהגות בני-אדם. במודל ההוא, 'בל תשחית' נמדד על-פי גרימת נזק במשך-זמן ארוך, כי לאף דור זכות יתרה על משאבי תבל של דור אחר.

משימתנו לא להשחית ('בל תשחית') הולך יד-ביד עם משימתנו להכשיר את העולם כך שיהיה ראוי למגורי אנוש ('ישובו של עולם'). במשימת הקיימות ישנה גם 'מצוות עשה' (צו

⁵² https://www.washingtonpost.com/local/md-politics/maryland-officials-deny-permit-for-solar-farm-that-georgetown-university-wanted-to-build/2019/08/29/6f566aea-ca52-11e9-a1fe-ca46e8d573c0_story.html

ראה הערה 35. ⁵³

מנשה קליין (1923-2011), שו"ת משנה הלכות חלק י"ב, סימן תל"ג. הציטוט הפנימי מ-'ישעיהו מ"ה:י"ח' (ראו עמ' 2 ⁵⁴

בתשובה

(ז).

חיובי) וגם 'מצוות לא תעשה' (צו שלילי). קשה לנו לקבוע ברגע מסוים נתון מה נדרש. אך בכל רגע, הדרישות של אותן מצוות הן דחופות ומידיות. אנו חייבים להיות מסורים לטיפול בהן לא פחות מאשר לאמירת "קריאת שמע" או לבניית סוכה (מצוות עשה) או להימנעות מאכילת אוכל שאינו כשר או חמץ בפסח (לא תעשה). על אחת כמה וכמה, עלינו להיות חרוצים, כי הדרישות ההלכתיות האלו אינן מציגות את עצמן בצורה קבועה שקל להבין.

לצאת ידי שמים

סוף כל סוף, ישנו מודל הלכתי אחר לפסיקתנו שינחה, בצורה פחות קבועה מראש, ויאפשר הבחנה טובה יותר בבלייל הפעולות שיכול בן-אדם לנקוט בהן תוך רדיפת מטרת הקיימות; בזכות מודל זה, נוכל לחמוק מהקשיים שנתקלנו בהם במסגרת החבות המחמירה ובתחום הנחיות הלכתיות מסוימות.

המודל האחר ההוא נמצא בלשון ההעדפה, שהינה יותר שימושית למטרותינו. אודות יומא פ"ד:ב, בדיון על החובה להציל נפש גם בשבת, ה-תלמוד בבלי מדווח: "מפקחין פקוח נפש בשבת, והזריז הרי זה משובח, ואין צריך ליטול רשות מבית דין." שם מוסיף ה-תלמוד ירושלמי משפט הפוך: "הזריז משובח והנשאל מגונה" [תלמוד ירושלמי, יומא ח:ה, עמ' ב].⁵⁵ במקרה כזה, למה המסורת פונה ליצר המוסריות של האדם? למה לא לומר בפשטות 'חייב' ובכן, זאת קריאה לפעולה שמתעלה על כל חבות.

פסיקתא זוטרותא (ידועה גם בשם: מדרש לקח טוב) אודות דברים י"ב:כ"ה מגדירה תכונה זו באופי האדם לנקיטת פעולה 'לפנים משורת הדין', גם כשאין יכולת מלאה או ציפייה ודאית להשגת סוף חיובי, כמשמעות ה-'צדיקות'.

"כי תעשה הישר בעיני ד'" – ללמדך שכל הזריז במצות נקרא ישר. [פסיקתא זוטרותא כ:א]

וצדיקות נהיית חבות, לכל הפחות עבור אלה ששואפים להרגיש בעצמם ולהיראות בעיניי אחרים כממלאים את ייעודם העליון.

"א"ר חייא בר אבא א"ר יוחנן: האומר לחבירו: מנה לי בידך, והלה אומר: איני יודע – חייב, בבא לצאת ידי שמים." [בבא קמא קי"ח:א]⁵⁶

מילולית, 'מי ששואל'; זאת אומרת—'מחפש הדרכה'. היסוס כזה נובע מצייתנות בלתי-מוצדקת או שלא בעיתה⁵⁵ לסמכויות מדומות ברגעי חירום. לפעמים, אין לנו זמן להמתין למלוא הודאות בטרם נפעל. אותו הרעיון מובע גם כ-"פטור מידי אדם וחייב בידי שמים." ראו, למשל, משנה בבא קמא ו:ד, מקרה שבו⁵⁶ מבוגר כשיר שלח ילד או מבוגר לא-כשיר לבצע שליחות כשהוא אוחז לפיד בוער שגרם לבערה. בדיוק כמו בסוגייה שלפנינו, שיש בה רק גורם עקיף ולא ניתן להעריך את החבות על-פי אות החוק--למרות הכול, התנהגות

הנה דוגמת מקרה יוצא-מן-הכלל שניתן לגבי אחד מהרבנים שחשב עצמו ונחשב ברבים לצדיק, ברמה בה התנהגות בצדיקות מורמת לרמת התנהגות מחויבת, שנמצא בבא מציאה פ"ג:א כלהלן:

רבה בר בר-חנן, תברו ליה הנהו שקולאי חביתא דחמרא. שקל גלימייהו. אתו אמרו לרב. אמר ליה: "הב להו גלימייהו." אמר ליה: "דינא הכי?" אמר ליה: "אין – למען תלך בדרך טובים" (משלי ב:כ). "יהיב להו גלימייהו. אמרו ליה: "עניי אנן, וטרחינן כולה יומא וכפינן, ולית לן מידי." אמר ליה: "זיל, הב אגרייהו." א[מר] ל[יה]: "דינא הכי?" אמר ליה: "אין – וארחות צדיקים תשמור" (שם).

[בעברית: רבה בר בר-חנן, סבלים שברו לו חבית יין. הוא לקח מהם את גלימותיהם. הם העלו את העניין בפני רב. [רב] אמר לרבה: "החזיר להם גלימותיהם." [רבה] שאל: "האם זאת ההלכה?" [רב] ענה: "כן – למען תלך בדרך טובים" (משלי ב:כ). "אז [רבה] החזיר להם גלימותיהם. [ואז] הם [הסבלים] אמרו לו [לרב]: "אנו אנשים עניים. עבדנו כל היום, התכופנו, אך נשארנו ללא כלום." הוא אמר [רב לרבה]: "לך, שלם להם שכרם." שאל [רבה]: "האם זאת ההלכה?" ענה [רב]: "כן – וארחות צדיקים תשמור" (שם).

בעוד הפרשן רש"י רואה מקרה זה של רבה כהתנהגות 'לפנים משורת הדין', דהיינו, מעבר לחבות בהלכה, ברור שבמקרה זה רב הביע דעתו שהתנהגות בצדיקות היא אכן ההלכה ("האם זאת ההלכה?" ענה [רב]: "כן").⁵⁷

כאן, אנו לא מתייחסים למה שבית הדין מחייב, אלא ליעדים הרצויים לפעולות בני-אדם. דהיינו, שניזום עשיית רצון ד' ונשפוט את עצמנו על-פי אמת-המידה הגבוהה ביותר במילוי דרישות ד' (כדי 'לצאת ידי שמים'). שנלך בדרכי טובים על פי אורחות צדיקים, ברצון להשלים את משימתנו להגן על תבל, תוך הימנעות מגרימת נזק אפילו מעבר לחבות

כזאת רשלנית אינה מקובלת במבוגר כשיר שמתיימר לנהוג על-פי דרישות ד'. ראו גם ערך "דיני שמיים" ב-*אנציקלופדיה תלמודית*, כרך 7, עמ' 382-396. בדרך כלל, עיקרון זה מופעל בענייני תשלומים כספיים, אך ברצוננו ליישמו בצורה רחבה יותר.

57

עיקרון 'לפנים משורת הדין' מופיע במספר מסגרות הלכתיות: בבא מציאה כד:ב ו-ל:ב; בבא קמה צ"ט:ב; כתובות צ"א; וברכות מ"ה:ב, לעיתים מציינים שזה תקף בבית הדין ולפעמים לא. ראו את התוספות לבבא מציאה כד:ב; *שולחן ערוך*, חושן משפט שנ"ט:ה. ראו גם את פירוש "בית חדש" (ב"ח) של יואל סירקיש (1640-1561), הערה 4, בסוף טור חושן משפט, סימן י"ב, שמסקנת את ההצהרה הברורה ביותר אודות הזמנים בו בית הדין עשוי לדרוש התנהגות צדיקה, 'לפנים משורת הדין'. סירקיש כתב: "וכן נוהגים בכל בית דין בישראל לכוף לעשיר בדבר ראוי ונכון ואף על פי שאין הדין בכך... והיכא דאין לזה הפסד ממון אפילו באינו עשיר... הכל מודים דכופין." אכן, רבמ"ן ורשב"א מתארים את זה כ-'דין חסידות' (ראו הערה 34 פה).

הלכתית. הרי לבסוף, כולם תחת חסות דברים וי"ח, שהנחה אותנו: "ועשית הישר והטוב."⁵⁸

אף-על-פי שרבי נחמן מברסלב אינו מוסמך כמקור הלכתי, בכל זאת, ב-ליקוטי מוהר"ן הוא מביא בצורה מוצלחת את הקריאה שאמורה להניע את מעשי הפרט בעולם:

"צריך כל אדם לומר כל העולם לא נברא אלא בשבילי." (ע"פ משנה סנהדרין ד:ה)⁵⁹
"נמצא כשהעולם נברא בשבילי, צריך אני לראות ולעיין בכל עת בתיקון העולם, ולמלאות חסרון העולם."⁶⁰

אנו מתבקשים ללמוד מגישתו של יעקב אבינו לשכם: "ויחן את פני העיר" (בראשית ל"ג:ח) ...הדא אמרה שאדם צריך להחזיק טובה למקום שיש לו הנאה ממנו. (בראשית רבה ע"ט:ו)⁶¹

למרות שמדרש זה אינו עוסק ברווחת העולם, מן הסתם, אפשר לחייץ ממנו, ואין מנוס מלהסכים שכולנו טופחנו בזכות תבל, כך שאנו חייבים לה הכרת טובה, טיפול ואיכפתיות, כפי שמציע רבי נחמן, ובהתאם למשימתנו "לעבדה ולשמרה"; הרי היא נוצרה לספק לנו מקום מגורים.

כמו שהמדרש מפיקה שיעור זה ממעשי יעקב אבינו, כך גם רבי בן-ציון בן משה אייזנשטט (במקור: אייזענשטאדט, 1873-1951) מציין אותה נקודה מחיי יצחק אבינו.

כפי שכתב דניאל ז. פלדמן במבוא לספרו: "אין מעשה שמשיפע באופן שלילי על הזולת שנטול הדרכה מסיני." ⁵⁸ Daniel Z. Feldman, *The Right and the Good: Halakhah and Human Relations*. Lanham: Jason Aronson, 1999, p. xviii.
פסוק אחר מצוטט ב-תלמוד בא לאכוף 'רצוי ש- מוסרי, להעלותו לרמת חבות, נמצא ב-איוב י"א:י"ד – "אם און בידך הרחיקהו ואל תשכן באהליך עולה." ראו גם כתובות י"ט:ב.

כמובן שזה לא נכתב כאימרה אנוכיי, אלא כאמת שמכירה שכל פרט הוא מרכז עולמו—הפיזי, התודעתי והרוחני.⁵⁹ הפוך לגמרי מאנוכיות, אמת זו מתגוללת בתורת רבי נחמן, שאומרת שיש לכל אחד ואחת מאיתנו משימה ייחודית, ממנה אין מנוס מלדאוג לרווחת העולם.

ליקוטי מוהר"ן תורה ה:א. תודותנו לדוד סיידנברג, שכלל קטע זה במאמרו:⁶⁰ David M. Seidenberg, "29 Texts on Tikkun HaOlam" at: <http://neohasid.org/pdf/29-texts.pdf>

המדרש לוקח את המילה 'ויחן' ומפרש אותה ביחס למילה 'חן', במובן של 'נועם'—וכך מפיק שיעור מיעקב אבינו,⁶¹ שלטיפול במקום ממנו טופחת יש ערך חיובי ראוי לחיקוי. לצרכינו, כדאי לציין שכשמדרש זה מופיע במסכת שבת ל"ג:ב, רש"י מפרש: [יעקב] "תיקן להם"—דברי חן וחנייה ולי נראה מ-"ויקן את חלקת השדה..." (בראשית ל"ג:ט) לשון תיקון. ובכן, אולי זה אינו מקרי שהמדרש הזה מיוחס פה לסיפור שמעון בר-יוחאי (רשב"י, המאה ה-2) ואליעזר בנו, שגרדפו בידי הרומאים ובכך הסתתרו במשך 12 שנים במערה, ויצאו ממנה צדקנים. לאחר צאתם, רבי שמעון ורבי אליעזר ראו בכל מקום יהודים שלדעתם לא היו מספיק אדוקים, אלא רק עוסקים בשמירה על העולם הפיזי; בזו לעובדי האדמה ומבטם שרפה שדויתיהם. יצאה בת-קול מן השמים ונזפה בהם: "להחריב את עולמי יצאתם? חזרו למערכתכם!" חזרו למערה עוד שנה, ושוב יצאו, אך הפעם ציטטו את יעקב אבינו, וחפשו לתרום לעולם. לדעתנו, זאת אינה הגזמה להחיל תובנה זו בשאלת שבפנינו—סוגיית שמירת העולם או, רחמנא לצלן, השמדתה.

"וישב יצחק ויחפר את בארת המים אשר חפרו בימי אברהם אביו ויסתמום פלישתים..."
(בראשית כ"ו:י"ח). יצחק חופר וממציא, מתקן עולם, משתדל בקיומו והפלישתים סותמים את
הבארות, משתדלים בחרבנו של העולם ובהפסדו.⁶²

יש לנו לא רק חבות למנוע הידרדרות, אלא אנו חייבים לגלות ולפתח את המיומנויות הנחוצים
לתיקון אותם נזקים שגרמנו לתבל.

אכן, בראשית רבה, בהרהורים אודות מנוחת ד' ממלאכת הבריאה ביום השבת, סבורה
שאחזקת העולם מאפיינת את הצדיקים והרס העולם מייצגת את התנהגות של אלה שאינם
צדיקים, ככתוב:

'מלאכתו' – לא כן אמר ר' ברכיה בשם ר' סימון: לא בעמל ולא ביגיעה ברא הקדוש ברוך
הוא את עולמו, ואת אומר "מכל מלאכתו"? אתמהא! אלא, להפרע מן הרשעים שהן מאבדין
את העולם שנברא כלו בעמל וביגיעה ולתן שכר לצדיקים שהן מקיימין את העולם שנברא
כלו בעמל וביגיעה.⁶³ (בראשית רבה י'ט אודות בראשית ב:ב)

לכן, הרב הראשי הספרדי הראשון כתב:

"ישוּבו של עולם... הוא תנאי מוקדם וצורך הכרחי להשגת דרכנו הישרה בחיים."⁶⁴

סיכום ופסק הלכה

קבלנו משימה ליצור עולם ראוי למגורי כל הבריאות--יישוב העולם. כישלוננו הינו כישלון
בתפקידנו העיקרי, לעסוק בעבודה שמוסיפה ל-'טוב' בעולמו של אלהים--לתקן תיקון העולם
בכוח מעשינו.⁶⁵ בסיפור בראשית א, ד' מכנה את העולם 'טוב' שבע פעמים. עלינו להמשיך
להרחיב ולשפר את ה-'טוב' הזה גם בעולם בראשית ב. אמנם המעשים הבדידים שאנו

דברי רבי בן-ציון אייזנשטט, ספר אור לפני הדורשין. ניו-יורק: דפוס א.ח. רוזנברג, 1916, עמ' 10 (בהערה 62) ב-⁶²
Seidenberg, "29 Texts."

ראו גם משנה אבות ה:א.⁶³

בן-ציון מאיר חי עוזיאל (1880-1953), בספרו הגיוני עוזיאל. ירושלים: [חמו"ל], 1954, כרך ב', שער כ"ג.⁶⁴
על-פי לשונו של יחיאל מיכל בן עוזיאל (נפ' 1730) בפרשנותו על בראשית רבה י'ט (כמצוטט למעלה) שמופיע ⁶⁵
בספרו ספר נזר הקדש, אצלו הקטע מ-בראשית רבה [ממוספר אחרת כ-י"ב]. (יעסניץ: דפוס ישראל בר אברהם,
1719): "תכלית הבריאה היא עבור האדם... מצד תיקון העולם וקלקולו, כי הצדיקים מתקנין תיקון העולם בכח מעשיהם
והרשעים מקלקלין תיקונו להחזירו לתוהו ובוהו, למעט שפע העולם."

עושים ישתנו לפי הצרכים המפורטים שלנו, מקומנו ויכולתנו, ישנן מטרות מסוימות שאמורות להניע את בחירותינו.⁶⁶

- אנו נמצאים בעיצומו של מצב חירום כלל-עולמי, שכבר מסכן את עתיד האנושות ועוד אלפי יצורים חיים על כוכב-הלכת שלנו המדהים והמעורר יראה בייחודו. המעשים שנבחר לעשותם חייבים להתאים למידת הדחיפות הזו.
- אנו חייבים להגיע לאיפוס מוחלט של פליטות גזי-חממה בהקדם המרבי (רמת הדחיפות מונחית בידי הסכמה כללית של הקהילה המדעית), ולא יאוחר משנת 2050, ולעזור לטבע לספוג בחזרה את גזי החממה.
- אנו חייבים להסב את החברה האנושים מצורתה הקווית לצורה מעגלית.
- את כל זה, אנו חייבים לבצע באופן צודק ושיוויוני.

ובכן, אלו הפעולות שאנו נקראים לעשותן. כולנו, כיחידים וכמוסדות, חייבים:

- (1) **להגיב בדחיפות.** עבר הזמן שבו אפשר להתחשב ברגישויות ובמגבלות הנוחות הפוליטית. התעכבנו דיו, כך שעכשיו אנו חווים השפעות שליליות גלובליות שלא ניתן להכחישן. ככול שנשתהה, כך המחיר יעלה—בחיים, בבריאות, בהידרדרות סביבתית ולכלכלה.⁶⁷ אנו מוכרחים להסדיר ולתאם את תגובותינו ולפעול בהתאם לתזמון תבל.
- (2) **ליידע את עצמנו אודות סוגיות הקיימות.** אנו נמצאים בדור המעבר מבראשית א לבראשית ב; מעידן תלוי בדלקי מאובנים לכזה שמופעל על בסיס אנרגיה מתחדשת; מתפיסת הטבע כמזרן לראיית תבל כיצור חי; מתפיסת יסודות הטבע כחלקים נפרדים להבנת תבל כשלם משולב ומאוחד; מהתייחסות לטבע כדבר אי-שם בחוץ, נבדל מתרבות להתייחסות לתרבות אנושית—וכל מה שהיא יוצרת, צורכת ומשליכה—כחלק בלתי-נפרד מתבל. אנו לומדים כל כך הרבה! מקבלים תשובות לשאלות הבסיסיות שלנו אודות יצירה וחיים בכלכלה בר-קיימא ובחברה מתהווה, נבחנת ומשתפרת. לכן, עלינו להתעדכן כל הזמן בעניין התשובות הכי-חדשות, הצודקות ביותר,⁶⁸ שהן יעילות, כלכליות, וניתנות לשיחזור.

השגנו מקור זה בזכות ספרו של דוד סיידנברג (ראו הערה 62 למעלה), שם הוא מצטט את פינחס ב"ר דוד (פינחס'ל סאסיש) מספרו: *ספר פרדס המלך* (ברוקלין]: תפארת בחורים ד' באבוב, 2009), והוא חלק מציטוט ארוך מפירושו של יחיאל מיכל.

⁶⁷ <https://www.sciencenews.org/article/climate-change-economic-cost-united-states>

וגם: <https://www.worldbank.org/en/topic/climatechange/overview>

⁶⁸ צדק סביבתי הינו מרכיב חיוני בקיימות. לרוב, אלה שתורמים הכי-פחות להידרדרות האקלים הם אלה שהכי סובלים ממנה. הפתרונות לקיימות חייבות להבטיח שכל הנפגעים (בעבר, בהווה ובעתיד) מיוצגים בדיונים ובהחלטות, ושאינן קהילה מסוימת שמעמיסים עליה יתר על מידה.

3) **שוחחו עם המשפחה, החברים, העמיתים וחברים לעבודה.** דברו בבית-הכנסת, בבתי-הספר, ובזירות שונות בתחום החברה שלכם—עמדו על הצורך והדרכים לחיי קיימות.⁶⁹ מנהלי מוסדות צריכים לדבר גם עם עמיתיהם המקבילים במוסדות אחרים. שיתוף ההתחייבות, הרעיונות, התוצאות, השיטות והידע הוא מפתח למעבר הענקי המתחייב בגישות, ערכים ונוהגים שנדרש בכדי להתמודד עם האתגרים שלפנינו. לאלה שמשתוקקים לאמץ את הנוהגים החדשים האלה, שיתוף-פעולה כזו היא מידת חסד. ליותר ספקנים או למהססים לאמץ דרכי קיימות, זאת צורה של 'הוכח תוכיח'—לדבר אמת מתוך אהבה, שכולם יהנו מזה, כמו עידוד לחיסון מציל-חיים. המשבר הסביבתי הנוכחי דורש את שיתוף-הפעולה של כולם. מחקרים חדשים מראים שאנשים עשויים "לשנות את דעתם אודות הנושא [של המשבר האקלימי] בהתאם לאנשים הכי-קרובים אליהם."⁷⁰ אנשים יפעלו בדחיפות אך ורק כשהם חשים דחיפות קיבוצית. איכפת לנו הכי-הרבה מהדברים שעליהם אנו מדברים הכי-הרבה.

4) **יש לכוון את כל החלטותינו בתיאום עם מטרות הקיימות.** כל יחיד ומשפחה אמור ליצור את דרך הקיימות שלו/שלה, לנסח את ה-'אני מאמין' שמביע את הערכים והנוהגים המושלמים שלהם.⁷¹ ברמה רחבה יותר, כל מוסדות התנועה אמורים ליצור ולפתח דרכים לנהוג על-פי תקנוני הקיימות. רצוי שמוסדותינו יערכו ביקורות כלכליות לגבי הצריכה שלהם של אנרגיה, משאבים ואוכל—כמה משתמשים? איך מסלקים את הפסולת?⁷² יש להכין וליישם תוכניות ומטרות לקיימות שעונים על ממצאי הביקורות הנ"ל. כמוכן, רצוי שקהילות בתי-כנסת ומוסדותינו יעודדו את משפחות החברים בהם לבצע, גם הם, ביקורות צריכה ולקבוע את מטרותיהם לקראת קיימות משפחתית.⁷³ מוסדותינו אמורים לכלול עדכונים אודות קיימות בישיבות החודשיות שלהם בעקביות, באותה מידה שכוללים דברי-תורה, דיווחי תוכניות, רשימת החברים והדו"ח הכספי/תקציבי.

ראו את ההרצאה של קתרין הייה אודות הצורך והדרך לדבר על שינוי האקלים:⁶⁹

"TED talk" by Katharine Heyhoe:

https://www.ted.com/talks/katharine_hayhoe_the_most_important_thing_you_can_do_to_fight_climate_change_talk_about_it?language=en#t-685143

⁷⁰ <https://grist.org/article/what-shapes-your-beliefs-about-the-climate-crisis-its-not-just-left-vs-right/>

⁷¹ אף-על-פי שמאמצי הפרט אינם מספיקים לפתרונות שאנו מחפשים, הם מהווים חלק חיוני ממנו. באופן מצטבר, כל העשייה היחידנית שלנו, הרגלי קנייה, הנוהגים שאנו מפגינים בבית ובעבודה, כולם משפיעים על הסביבות הכלכליות והחברתיות בהן אנו חיים. ולא פחות חשוב, מעשינו מעמיקים את התחייבותנו למען הקיימות. לבנו וערכינו נוטים בעקבות מעשינו, כי אנו מנסים להתאים את אמונותינו להתנהגותנו.

⁷² המצב האידאלי הוא כששום דבר לא יושלך, לא יזרק ולא ייטמן במטמנה. הרי אין במערכות האקולוגיות של כדור-הארץ בזבז בכלל; למחזוריות אין התחלה ואין סוף; חומרים לא ייתקעו במבוי-סתום. הכול ממוחזר, עושה שימוש חוזר, מתחדש, או איכשהו נספג. עם חיקוי ביולוגי ועיצוב התחדשותי, נוכל לעזור לחברה לעצב חומרים ומוצרים שניתן למחזר דרך מחזורי הטבע והטכנולוגיה. מה שאנו קונים מתיב את שיטת הסילוק. מעצבים, יצרנים וצרכנים כאחד חייבים לשים את העיצוב ההתחדשותי כמטרת שיא.

⁷³ לדוגמה, השימוש ב-100% אנרגיה ירוקה, נטייה לכוון תזונה על בסיס צמחי, הפיכת פסולת אורגנים לדשן, כו'.⁷³ ראו "משאבים" בנספח המציע מקורות אודות ביצוע ביקורות ועוד כלי הדרכה מועילים.

5) יש לתמוך בנוהגים ברי-קיימא בעסקים ובמשלה.⁷⁴ ההגנה והשימור של עולם בו כל חי יכול לשגשג דורשים יותר ממאמצי אנשים כיחידים. זה דורש גם את שיתוף-הפעולה והמסירות בעסקים ובמדיניות ציבורית. אנו חייבים לעבוד לקראת התאמת כל נוהלי ומדיניות החברה לדרישות הטבע.⁷⁵ כישלון הינו הפרת המצווה "לא תעמד על דם רעך" (ויקרא י"ט:ט"ז). אכן, בחברה הגלובלית כיום, כולנו נהיינו שכנים. ואנשים כבר סובלים בגלל שינויי אקלים.⁷⁶ עשרות אלפים מתו כתוצאה של עודפי חום ואסונות טבע אחרים. מבולים זורעים הרס, מחלות מועברות דרך מים וחרקים מתרבים. מספר מקרי הבצורות שגורמות לרעב, הגירה ומוות עולה. ייתכן שהאנשים שגרים במדינות המתפתחות ובאזורים העניים במדינות המפותחות ירגישו את ההשפעות האלו ראשונים; אך, כולנו אחראים למניעתן. יבוא יום, נסבול כולנו. אנו צריכים להניע את השלטונות ובעלי הסמכויות להפנות את הכלכלה, החוקים והחברה שלנו לקראת עתיד בר-קיימא.

6) המוסדות שלנו חייבים למנות אחד שיחזיק בתיק המיועד לקיימות. בתי-כנסת, בתי-ספר, מחנות קיץ, איגודים, סוכנויות, ושאר המוסדות היהודיים אמורים ליעד משרדים לקיימות ולמנות פקידי קיימות (בדיוק כמו שיש היום יועצי כספים, יועצי מידע טכנולוגי, וכאלה לשיווק ופרסום ושאר הפקידים הטכניים וחברי ועד המנהל), ולהקציב חלק מהתקציב הכללי למטרה זו. תפקידים אלה, חברות צוות או חברות ועד המנהל, אמורים להיות חלקים מההנהגה הבכירה, שתפקידם להבטיח שנוהלי ומטרות הקיימות משולבות בכל הביט של הניהול והפיתוח הארגוני.

7) המוסדות שלנו חייבים לפתח ולשלב טקסטים, הוראות וערכים יהודיים של איכות הסביבה בתוכניות החינוכיות הרשמיות והלא-רשמיות לכולם. משורשיה, היהדות

הרעיון שיש לממשלה זכות, ובסופו של דבר, חובה להתקין תקנות לטובת אזרחיה הוא עיקרון מקובל בהלכה (בבא בתרה ח"ב ותוספתא בבא מציעה י"א:כ"ג). ה-תלמוד מדבר רק על 'זכות'. הנטל על מפרשי ההלכה בימי-הביניים היה להרחיב את הזכות ההיא עד כדי חבות שחל על הקהילות. זו הייתה מטלת התשובה של חנניא בר יהודאי גאון (אביו של שרירא גאון, במאה ה-10), שנמצאה ב-תשובות הגאונים שערי צדק, חלק ד, שער ד, סימן ט"ז: "יתקבצו זקני המדינה ויהיו כולן]ם] בהסכמה אחת ויחוקו... לפי... שכל מקרה שיקרה לבני המדינה וכולם שוים בו... כופין זה את זה לאותו דבר והסכמת הזקנים נוהגת במ וכל בני המדינה נכנסים תחתיהם". משטר יהודי יהיה חייב לפעול לתיקון עולם. ברם איננו יכולים להנחות משטר לא-יהודי לנהוג לפי התורה ודרישת הרבנים, לכן טענותינו בכיכר העיר, בפומבי, חייבים להיות כאלו שישפיעו על המחוקקים החילוניים. הדחף ההלכתי שלנו, לשמר את עולמו של הבורא, חייב לעודד אותנו לנצל את הגישה הדמוקרטית שלנו בשירות העיסוק במצוות יישובו של עולם, ששומה עלינו.

מטרותינו בעשורים הבאים אמורים, מעבר להשגת חברה נטולת פחמן (איפוס מוחלט), שנהפוך לחברת 'נסיגה' שבו⁷⁵ למדנו גם להפחית באופן קיצוני את פליטות הפחמן וגם איך לדלות-חזרה במהרה את הפחמן מהאטמוספירה. ראו: Paul Hawken (ed.), *Drawdown: The Most Comprehensive Plan Ever Proposed to Reverse Global Warming*. New York: Penguin Books, 2017.

ספר זה מביא גישה מדעית לעיצוב פתרון בר-קיימא למשבר האקלים שלנו. הוא מציע 100 דרכים שנוכל ביחד לבנות עולם טוב יותר, בעזרת הזירות של טכנולוגיה, טבע וחברת האנושות. ראו גם: <https://www.drawdown.org>
⁷⁶ "החוקרים מאמינים שהתחממות האקלים כבר אחראית לכ-150,000 מקרי מוות בשנה ושמשפר זה יכפיל עצמו עד 2030, אפילו אם נתחיל להיות רציניים בעניין הפחתת הפליטות היום."

בנוסף, "מרכז ניטור העקירה הפנימית (IDMC) רשם שבכול העולם, במשך תקופת 11 שנים (2008-2018), כ-265.3 מיליון אנשים נעקרו באופן פנימי בתגובה לאסונות [סביביתות]".
https://migrationdataportal.org/themes/environmental_migration

הינה דת עם קשר עמוק לארץ (דהיינו, לתבל). היא מכילה נוהגים חקלאיים, שימושי קרקע וניהול משאבים בלוח-השנה, בפולחנים, בערכים ובהלכות שלה. ואת כל אלה צריך ללמד מהפעוטונים ועד סיום הלימודים בבתי המדרש, יחד עם פרשנות ותובנות חדשות שמעודדות ומביאות השראה ליישומים מודרניים.

8) המוסדות שלנו גם חייבים לייסד גופים מתאימים לליווי החלת המשימות האלו.

ההצעות האלו מוכרחות לעבור מהדף למעשה. זה מצריך מנהיגות ומשאבים. בחצי השנה הבאה, הענפים בתנועתנו, ביחד או לחוד, אמורים להפיץ וללמוד תשובה זו, ולהקים ועדות ומשרדים שינחו את עבודתם לקיימות: ליצור משאבים, לנהל סמינריונים באינטרנט, ולארגן עוד מיני הזדמנויות להכשרת עצמם ולהכשרת חבריהם לעבור מכוונה לעשייה.

ומה עוד?

ידוע לנו שתשובה זו אינה מספקת הנחיות הלכתיות מפורשות לחיי קיימות. היא גם לא גוזרת את נאותות תרבות-האכילה המקומית, ולא מצווה על תזונה צמחונית ב-100%, ואינה טוענת שיש ציווי מלמעלה להפיכת זבל אורגני לדשן, ולא קובעת את אפשרויות אמצעי התחבורה. זה מפני שנוף האפשרויות לקיימות משתנה כול הזמן ואינו ניתן לפתרונות אחידים שמתאימים לכולם בכול מקום, גם היום וגם מחר. ובגלל שאנו לא חכמים מימים עברו שיכולים בקלות להתקין תקנות. לפיכך, בהתאם למשימת ועדת ההלכה והסטנדרטים של כנסת הרבנים של התנועה הקונסרבטיבית (המסורתית), ובאותו קו עם "ההחלטת כנסת הרבנים אודות שינוי האקלים ועניינים סביבתיים (2019)",⁷⁷ אנו מציעים תוכנית לסגנון חיים שמדגיש שימוש מכוון בר-קיימא של

⁷⁷ הרבנים אדוארד ברנשטיין וסוזן טנדלר, יושבי-ראש הוועד. החלטה זו פורסמה לראשונה ב-26 למרץ, 2019, ושם חזרו רבני התנועה על מוסר-השכל מ-קהלת רבה ז"ג (מתקופת הגאונים, המאות 6-11): "תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי, שאם קלקלת אין מי שיתקן אחריך." ראו פתח-דבר ברישא תשובה זו. והנה לשון ההחלטה כפי שפורסמה: "הואיל ובעבר כנסת הרבנים יזמה בסוגיות סביבתיות ואישרה החלטות רבות במשך שלושת העשורים האחרונים שתומכים בהגנת הסביבה (2017, 2016, 2013, 2012, 2009, 2008, 2007, 2003, 2001, 1999, 1998, 1997, 1995, 1994, ו-1991) ואפילו אימצו הנחיות ליישום פנים-ארגוני; והואיל ו-"הערכת האקלים הלאומי" (שהונפק בידי 13 סוכנויות פדרליות של ממשלת ארה"ב)--"דו"ח אוקטובר 2018" של הפאנל אודות שינוי האקלים הבין-ממשלתי (קבוצת מדענים שנפגשו באו"ם) הזהיר בפני השלכות חמורות כתוצאה משינוי האקלים והשפעתו על הסביבה, שמא לא ינקטו צעדים דחופים, כולל מקרי בצורת, רעב, אש משתוללת, ועליית גובה פני הים, שמסכנת ערים כגון צ'רלסטון, מיאמי וניו-יורק--מצבים שארה"ב אינה ערוכה להם. והואיל ואותו פאנל גילה בדו"ח שלו שנתרו רק 12 שנים לביצוע טיפול דחוף אם רצוננו לבלום את ההתחממות הגלובלית במקסימום עלייה של 1.5° צלזיוס, שמעשרה מסתכנים בבצורת הרת-אסון, מבולים, חום קיצוני, ועוני עבור מאות מיליוני אנשים; והואיל וניתן להפחית את חומרת שינוי האקלים אם נעבור לשימוש במשאבי אנרגיה מתחדשים ונשפר את יעילות האנרגיה; והואיל והתלות במקורות אנרגיה נדיפים מערער סדרי עולם וגם, הואיל ושינוי האקלים מהווה סכנה חמורה לארץ-ישראל, כי המזרח התיכון נפגע בקלות מבצורות וחווה אותן לעיתים יותר תכופות, והואיל ועמותת "חזון" המעבדה היהודית לקיימות" פיתחה "חותם הקיימות למוסדות יהודיים" שיעסקו ביוזמות קיימות דרך חינוך, פעילות ותמיכה; לכן, הוחלט שכנסת הרבנים מפצירה בחבריה להעמיק את התחייבותם במאבק נגד שינוי האקלים, כיחידים ובאופן מוסדי; ועוד הוחלט שחברי כנסת הרבנים יאמצו את הנחיות כנסת הרבנים למען קיימות סביבתית בשירותי מזון, ויבצעו ביקורות צריכת אנרגיה במוסדותיהם, ויעודדו את משפחות החברים גם לנהוג כך בבתיהם; ועוד הוחלט שתת-הוועדה

משאבים, ושנמנע משימוש יתר ובזבז, ושדן בנוהגים מומלצים. חיים כאלה מודעים לדרישה ההלכתית העיקרית עבודה נבראה האנושות: לעסוק ביישובו ותיקונו של עולם, כפי שלימד רבי טרפון (המאה ה-1 בארץ):
"לא עליך המלאכה לגמור, ולא אתה בן חורין לבטל ממנה." (פרקי אבות ב:ט"ז)⁷⁸

לסביבה של המועצה לצדק חברתי יישא באחריות להכנת דו"ח מקיף מיועד לכנסת הרבנים אודות סוגיות סביבתיות, שיוצא-לאור ויוגש לחברי התנועה.
כמוכן, הוחלט שחברי כנסת הרבנים יעשו מאמצים לזכות "חותם הקיימות" למוסדותיהם ולמוסדות אחרים קהילתיים. ועוד הוחלט שכנסת הרבנים תעבוד בהתאחדות עם קבוצות אחרות, כגון: "כוח ואור בין-דתי"; "התאחדות הסביבה וחיים יהודיים"; ו-"דת-ירוק"—לתמוך בשימוש במשאבי אנרגיה מתחדשים ורכישת אנרגיה בכמויות גדולות עבור כול מוסדות הדת בקהילה נתונה.
ישנם הרבה מדריכים מעשיים ברשת שמציעים מידע כיצד להפוך לקהילה (דתית או שכונתית) או למשפחה יותר ⁷⁸ מקיימת. כמה דוגמאות, מיני רבים:

כוונה

עד שכול המערכות המומצאות בידי האנושות--להפקה, לצריכה ולסילוק משאבים-- תהיינה בעצמן ברות-קיימא, כך שהקיימות הפכת לברירת-המחדל של מערכת ההפעלה של תרבות מודרנית, יהיה צורך תמידי לעמידה על המשמר ולהתכוונות. עידוד ההתכוונות היא הינה חלק ממטלתה של החברה כולה ושל הדתות בפרט. על-כן, אנו מציעים 'כוונה' שניתן להוסיף לתפילות השחרית:⁷⁹

"רבונו של עולם, כל מה שבראת לא בראת דבר אחד לבטלה" (ברכות ל"א:ב).⁸⁰
אזיר לנשימה, מים לשתייה ולרחצה, אדמה למחיה ולכלכלה, צמחים וחיות לרווחה, ואדם לעבדה ולשמרה'. תן בלבנו כל יום לעסוק באוצרך באמונה וכן נקיים רצונך, כדברי נביאך:
"לא תהו בראה, לשבת יצרה." (ישעיהו מ"ה:ח)

יש ב-מחזור לב שלם וידוי "על חטא" ליום הכיפורים בעמוד 267 וגם נמצאת ב-סידור לב שלם תפילה בעמוד 177, ⁷⁹ לחידוש הבריאה, לצד תפילות נוספות שעוקבות אחר פרשות השבת, את שניהם חיבר הרב דניאל נווינס. נוסף כוונה זו כתזכורת יום-יומית, מיד לאחר אמירת "אהי נשמה" (ו-"כוונת האר"י" שמופיעה במקצת סידורים, למשל ב-סדור לב שלם. ניו-יורק: כנסת הרבנים של התנועה הקונסרבטיבית, 2016).
המשפט הראשון בכוונה זו מובא מתוך התפילה שרבי אלעזר [בן פדת] אמר--בשם רבי יוסי בן זמרא (בארץ, ⁸⁰ במאה ה-3)--שחנה דקלמה כשהתפללה להביא ילד לעולם (שמואל א י"א). שאר הכוונה דומה במבנה לתפילתה.

משאבים יהודיים עדכניים באנגלית

מוסדיים:

- <http://www.webofcreation.org/archive-of-resources/74-environmental-checklists-for-church-buildings-a-grounds>
- [Energy Star for Congregations](#)
- [Energy Star action workbook](#)
- https://www.energystar.gov/buildings/owners_and_managers/congregations
- [GreenFaith](#) + <https://greenfaith.org/mission>
נותן השראה, מחנך, מארגן ומניע אנשים מדתות ורקעים שונים בעולם לפעילות סביבתית.
- [Hazon Seal of Sustainability](#) + <https://hazon.org/seal/about/>
מפת-דרך למוסדות יהודיים להבראה וקיימות בעזרת חינוך, מעשה ותמיכה.
- [Interfaith Power and Light](#) + <http://www.coolcongregations.org/>
תוכנית ה-"קול קונגרסישנס" לכוח ואור בין-דתי, שעוצב כתמיכה עבור קהילות המאמינים העושות דרכיהן להפחתת טביעות-רגליהן הפחמניות.
- [Jewish Earth Alliance](#) + www.JewishEarthAlliance.org
- [National Religious Partnership on the Environment](#)
ארגונים ומשאבים יהודיים.
- <http://www.nrpe.org/jewish-perspectives-and-resources.html>

אישיים/ביתיים:

- <https://www.footprintcalculator.org/> - לחישוב טביעת-הרגל האישי
- [The Johns Hopkins Center for a Livable Future](#)
הכול שקשור לאוכל. ברור שאחת הדרכים הטובות ביותר, נגישה ומשפיע, לעצור ולהפוך את מגמות שינוי האקלים והידרדרות סביבתית היא לשנות את הרגלי האכילה שלנו.
- <https://www.coursera.org/learn/food-system> + <https://www.nytimes.com/2019/04/08/well/eat/a-guide-to-sustainable-eating.html>
- <http://www.sustainabilityconsulting.com/blog/2016/8/11/the-importance-of-a-personal-sustainability-project>
להכנת תוכנית קיימות אישית.
- <https://www.wwf.org.uk/what-we-do/area-of-work/promoting-sustainable-living>
מסביר איך לחיות בצורה יותר בר-קיימא ולמה זה כדי.
- <http://www.sustainablemeasures.com/Training/Indicators/Def-NatS.html>
מציג את העקרונות הבסיסיים של קיימות.

מקורות חינוכיים באנגלית

- [Jewcology](https://jewcology.org) + <https://jewcology.org>
פרויקט של בוגרי "קהילת רועי" (שהוקמה בחסות "קרן משפחת צ'ארלס ולין שוסטרמן") שהתאחדו ליצור משאב חינוכי לכול הקהילה הסביבתית היהודית.
- [Jews of the Earth](http://www.jote.org/) + <http://www.jote.org/>
מספק תוכניות ופעילויות שמדגישים את הקשר בין היהדות והסביבה.
- [Pearlstone Retreat Center](https://www.pearlstonecenter.org) + <https://www.pearlstonecenter.org>
מטרת המרכז להצית באורחים להט יהודי יחד עם חיבור לארץ ולערכים יהודיים.
- [The Heschel Center for Sustainability](https://www.heschel.org.il/heschel-media) + <https://www.heschel.org.il/heschel-media>
המרכז מפתח ומיישם את חזון הקיימות: חברה צודקת ומלוכדת, כלכלה חסונה ודמוקרטית, וסביבה בריאה ופוריה לכול תושביה.

מספר ספרים נוספים באנגלית לעיון, הרהור והפעלה:

Hadassah, The Women's Zionist Organization of America, *Judaism and Ecology: A Hadassah Study Guide in Cooperation with Shomrei Adamah, Keepers of the Earth*. New York: Hadassah, Dept. of Jewish Education, 1993.

Prof. Earl Schwartz and Rabbi Barry D. Cytron, *Who Renews Creation*. New York: United Synagogue of Conservative Judaism, Dept. of Youth Activities, 1993.

Rabbi Ellen Bernstein, *Ecology and the Jewish Spirit: Where Nature and the Sacred Meet*. Woodstock, VT: Jewish Lights, 1998.

Rabbi Arthur Waskow (ed.), *Torah of the Earth: Exploring 4,000 Years of Ecology in Jewish Thought*. Woodstock, VT: Jewish Lights, 2000.

Dr. Hava Tirosh-Samuels (ed.), *Judaism and Ecology: Created World and Revealed Word*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002.

Dr. Jeremy Benstein, *The Way into Judaism and the Environment*. Woodstock, VT: Jewish Lights, 2006.

David M. Seidenberg, *Kabbalah and Ecology: God's Image in the More-Than-Human World*. New York: Cambridge University Press, 2015.

כמה הצעות לביצוע לקראת קיימות אישית (ביתית)

צריכת משאבים:

- להשתמש ב-/לעבור בבית למכשירים ומכונות יותר יעילים וחסכניים בצריכת אנרגיה.
- להשתמש ב-/לעבור בבית לתאורת LED או סוג אחר של תאורה יותר יעילה וחסכנית בצריכת אנרגיה.
- לכבות בבית תאורה, מכשירים ומכונות כשאינם בשימוש.
- כמה שניתן, להפעיל מערכת גלאי-תנועה להדלקת וכיבוי תאורה אוטומטית.
- להירשם ל-100% שימוש בחשמל מופעל מאנרגיה סולארית או מאנרגית רוח.
- לרכוש/להשתמש ברכבים עם שימוש יעיל בדלק (וגם להעדיף ללכת ברגל, באופניים, בתחבורה ציבורית, ולהגביל בכול אפשרות את הקילומטרג' של הנסיעה ברכב).
- לחסוך במים—לסגל הרגלים לסגור את הברז כשלא משתמשים במים / להגביל את כמות המים שיוצא מברזים ("חסכמים") ומראשי-מקלחות ואת נפח המים שנזרק ממיכלי האסלות / לבחור בצורה נבונה צמחי גינה ותוכנית השקיה.
- להסב את התזונה, כמה שניתן, לדיאטה צמחונית, ולהגביל את צריכת הבשר ודברי חלב (אלו תעשיות שצורכות הרבה משאבים ומפיקות כמות גדולה של גזי-חממה).

ניהול פסולת:

- להקפיד לרכוש מוצרים עם אריזה מינימלית.
- למחזר. להכין דישון מפסולת אורגנית. להקפיד לסלק פסולת רגישה (בטריות, מכשירים אלקטרוניים, ותרופות) בצורה נכונה.
- לעשות שימושים בשקיות רב-פעמיות במקום שקיות לשימוש חד-פעמי.

שובע:

- לתת יד ליצירת תרבות שנעה לעבר כלכלה מעגלית.
- לסגל הרגלים במ 'פחות' זה 'יותר'.

סדר-יום אפשרי למחקר עתידי

כפי שהופיע בהערה 2 ברישא של תשובה זו, כיום, "טווח ההתעסקות בסביבה עצום... אין אף תשובה אחת שעונה על כל קשת הסוגיות האלו." רבים מהנושאים האלה קשורים לזיהום ולהידרדרות הסביבה ושייכים לקבוצות ה-'נזיקין' ו-'הלכות שכנים'. אנו מקווים שתשובה זו תספק תשתית תיאורטית ומוסרית לחקירות העתיד. הנה מספר סוגיות ראויות לדיונים נוספים:

- נאותות (כשרות) אכילת בשר, דברי חלב או ביצים.
- חקירת דרישות תזונה (שרובה) צמחונית.
- תיאום תוכניות טיולים בחופשות או לישראל עם מטרות הקיימות האישיות.
- בחינת שימושי קרקע ותפיסה מבנים.
- נאותות (כשרות) ההשקעות הכספיות האישיות.
- נאותות חטיבת עצי סרק (תוך מודעות לתרומתם במעגל הנשימה של כדור הארץ).
- הרחבת ההשלכות הסביבתיות של 'המצוות התלויות בארץ' להחיל את כול שימושי הקרקע.